

7 Een groen estafettestokje

Jij haalt de poten onder mijn stoel weg

Het CDA in de tweede helft van de kabinetsperiode Lubbers-Kok was een opera van Verdi. Er werd aangrijpend gezongen, maar het libretto bleef onheil op misverstand op onbegrip stapelen. Wanhopig en onstuitbaar ruïneerden de solisten elkaar en zichzelf. Aanzwellend was het thema van de ouverture al door het jaar 1992 hoorbaar. Het kabinet had 1991 overleefd zonder reconstructie of hernieuwing van het regeerakkoord. De Tussenbalans van begin 1991 en de plannen die zomer om de WAO in te dammen bleken snel ontoereikend. In de jaren tachtig groeide de werkgelegenheid met rond de honderdduizend 'arbeidsjaren' per jaar, maar deze ontwikkeling stokte nu door een scherpe recessie en dat zou tot in 1995 zo blijven. De lastendruk nam onder Lubbers/Kok bovendien toe met zes miljard gulden per jaar. Hoe wezenlijk deze trendbreuk was ten opzichte van de eerste kabinetten-Lubbers, blijkt uit de analyse in het gezaghebbende economentijdschrift *ESB* dat 'ongeveer tweederde van de lagere groei van de werkgelegenheid kon worden toegerekend aan het gevoerde overheidsbeleid'. Het verbaast dan niet dat de lagere groei van de economie voor de ene helft kwam door de internationale conjunctuur, maar 'de andere helft van de vertraging op het conto moet worden geschreven van het overheidsbeleid'.²⁰¹

Dat had tot gevolg dat het kabinet medeveroorzaker werd van zijn eigen tegenvallers en de snel oplopende werkloosheid. Groei van de werkgelegenheid kwam in de periode Lubbers-Kok nog voor slechts 20 procent tot stand door versterking van de economische structuur. Onder de eerdere kabinetten-Lubbers had die ongeveer de helft van die toen veel snellere groei bepaald. De overheid benutte haar mogelijkheden om financieel-economische *ups* en *downs* te stabiliseren nauwelijks of verkeerdt. 'Het derde kabinet-Lubbers heeft de stabilisatiefunctie links laten liggen. Het gevoerde beleid versterkte de conjunctuurbeveging doordat in het topjaar 1990 diverse beleidsinvesteringen ge-

stalte kregen. Vervolgens vonden tijdens de inzinking in 1991-1993 omvangrijke bezuinigingen plaats.²⁰² Ofwel, toen het voor de groei niet nodig was deed het kabinet extra uitgaven, zodat extra hard op de rem moest worden getrapt toen het misging.

Na zeven jaar van forse daling begon de werkloosheid in het voorjaar van 1991 te stijgen. En liep op van 550.000 uitkeringen naar 830.000 in het voorjaar van 1995. Geen wonder dat de PvdA de afkeer van dit beleid ging merken in de eigen achterban. Coups dreigden Kok ten val te brengen. Met de bravoure van de onbelaste buitenstaander vocht Felix Rottenberg zich naar het voorzitterschap van de partij. Ook het CDA werd onrustig, de WAO-testcase deed het ergste vrezen. Daar kwam nog bij dat in de aanloop tot de Europese top in Maastricht de reputaties van Hans van den Broek en Ruud Lubbers krassen hadden opgelopen. Volgens de nog zwaarder geblutste staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Piet Dankert, werd zelfs een *operatie bescherming Van den Broek* ingezet door zijn toenmalige voorlichter, Dig Isha en de Britse ambassadeur Michael Jenkins.²⁰³ Dit kon de stroeve verhouding tussen Lubbers en Van den Broek niet verbeteren. In een periode dat Europese regeringsleiders steeds vaker direct met elkaar confereren, is het lastig traditionele diplomatie te beoefenen.

Na het aantreden van Lubbers/Kok werd voelbaar hoe teleurgesteld Van den Broek was, dat hij zich als opvolger van Lubbers buitenspel had gezet. Er brak een vinnige strijd los over de competenties van premier en minister op het buitenlands terrein. Van den Broek vond Lubbers' behoefte aan meer armslag niet aanvaardbaar, tenzij de grondwet zou worden gewijzigd. Lubbers vond dat onzin.²⁰⁴

Het liep het jaar daarop zo hoog op dat bemiddeling tussen de heren noodzakelijk was. 'De onmiddellijke aanleiding was de Zuid-Afrika-politiek, maar dat was niet veel meer dan een aanleiding. Het zat hem in het competentiegedoe, in karakterfricties. Die twee mannen zaten elkaar in de weg,' vertelt Elco Brinkman. 'Voor Ruud hoefde het niet meer. Het had gigantische gevolgen gehad als Ruud om die reden was opgestapt. Daar is in kleine kring een aantal keren over gesproken onder anderen met Jan de Koning. We hebben tegen Ruud en Hans gezegd: dat heeft toch wel een paar ingewikkelde consequenties...' Het conflict werd gesmoord, maar Van den Broek had zijn politieke toekomst verspeeld. Hij trok die conclusie ook, want in december 1992 liet hij zich plotseling aanwijzen als opvolger van Frans Andriessen als lid van de Europese Commissie.

De labiliteit van de coalitie en het onvermogen resultaten van het

kabinetsbeleid zichtbaar te maken kregen greep op het CDA. Het eigen gezicht was onherkenbaar aan het worden. De Koning weg, Ruding weg, Braks weg, De Vries was aan zijn laatste periode bezig en straks was Lubbers ook vertrokken. De herkenbaarheid en het elan moesten worden opgepoetst. De PvdA kreeg met Rottenberg haar huis weer wat op orde, dus kon het CDA zich een pakkender toon veroorloven. Zoiets gaf wellicht ook het kabinet meer kleur. CDA en PvdA moesten alsnog bewijzen samen te kunnen doen wat nodig was. Met enige vertraging zou het gesprek met Ruud Koster en de twee peetvaders alsnog concreet vruchten gaan dragen.

Het CDA-topberaad besprak hoe begin 1992 zo'n signaal kon worden gegeven. Brinkman en Lubbers overlegden over de precieze uitwerking. Voorlichter Frits Wester kreeg tot taak alles in scène te zetten. Niets werd aan het toeval overgelaten. Brinkman zou in een aandachttrekkend decor het kabinet en de PvdA aansporen tot heldere besluiten en het CDA profileren. Concrete daden in plaats van uitstel en getalm, daar zou het om gaan. Ook bij de nieuwe PvdA-leiding leefde dat idee: Felix Rottenberg zou begin maart als kersvers voorzitter 'helderheid, helderheid' als de ultieme wet van de politieke overtuigingskracht poneren. Brinkman en Rottenberg waren bondgenoten en tegehangers tegelijk.

Op 3 februari 1992 trok de Haagse mediakaravaan naar Texel, opgetrommeld door Frits Wester. Brinkman schilderde een tableau van terreinen en punten waar het CDA klaarstond voor concrete beslissingen. Hij had goed geluisterd naar Jan de Koning, de oude regisseur, die deze lijn van besluitvaardigheid en vertrouwen had neergezet. Brinkmans speech, al snel 'de Texelse rede' geheten, was een agenda voor de tweede helft van de coalitieperiode. Brinkman sprak over de criminaliteit en hoe haar te bestrijden, over investeren in infrastructuur, vroeg om lastenverlichting, drong erop aan boeren bij mest- en milieuproblemen te ontzien en riep op tot knopen doorhakken. 'Het hele verhaal van Texel is gemaakt in overleg met Ruud en het partijbestuur,' zegt Brinkman. Zijn ogen schieten vuur als hij afgemeten zegt: 'Al diegenen die roepen: "Brinkman moest weer zo nodig" miskennen de historie. Met notulen en al.'

Het partijbestuur moedigde een ferm geluid aan omdat de achterban morde na de zeven stevige jaren van Lubbers I en II. 'De achterban had het gevoel dat het CDA werd weggespeeld en wilde dat onze voorlieden lieten zien dat we er waren. We hadden afgesproken na de wao-zomer geen vuur aan te trekken en de PvdA de kans te geven op orde te

komen. Dat is allemaal geregisseerd. Daarna hebben we gezegd: "Ruud kan moeilijk dat stevig verhaal houden als premier, laat Elco dat dan doen en laten we dat goed voorbereiden." De Texelse rede is een aantal keren in het partijbestuur geweest,' vertelt Brinkman. Vooraf gaf hij PvdA-collega Thijs Wöltgens plagerig een seintje. 'Bij ons wekelijks overleg daags daarvoor zei Elco bij vertrek in de deur staand: "Ik ga naar Texel, daar ga ik een paar dingen zeggen. Je begrijpt dat ik de socialisten weer ga pesten!" De inhoud liet hij in het midden,' herinnert Wöltgens zich. De lessen van Wiegel klonken nog door, zoals die ooit Aantjes in de Kamerbankjes had zitten stangen.

Het beeld en de timing leken behendig. Vlak voor het PvdA-congres dat de crisis in die partij moest wegpoetsen, maakte het CDA duidelijk dat het met ongeduld zat te wachten op actie. Om dat beeldend over te brengen hadden Brinkman en Wester iets bedacht. Achteloos rondde Brinkman af met: 'Er moeten nu keuzes worden gemaakt. Ik denk dat het speekwartier voorbij is.'

Dat had hij beter achterwege kunnen laten. Met zijn uitsmijter joeg Brinkman sommigen in de gordijnen. Met name Bert de Vries, die op het terrein van de sociale zekerheid zo moeiteloos leek samen te werken met Elske ter Veld, zijn PvdA-staatssecretaris. Hij vatte de rede van Texel niet op als profilering tegen de PvdA, maar tegen het kabinet. Voor Lubbers lag het anders. Hij vond de presentatie wel prikkelend. Hij kon zich beter dan De Vries herinneren hoe hij zelf als fractievoorzitter kabinetten op de huid had gezeten terwille van het eigen profiel of de eensgezindheid in het CDA. De Vries had in die rol veel minder ruimte gehad dan Brinkman nu of Lubbers toen. 'Ja hoor, ik wil best erkennen dat ik die Texelse rede geen echt probleem vond,' zegt Lubbers.

Piet Steenkamp vertelt dat ook de zware lieden in de Eerste Kamer enthousiast waren. 'Toen Elco die rede hield zeiden zij: "Uitstekend! Hè, hè, eindelijk." Kaland kwam de volgende ochtend handenwrijvend de fractie binnen. En toch dacht ik: daar krijgen we gedonder over. Ik was het er inhoudelijk mee eens, maar ik vroeg me af of Brinkman die toon moest aanslaan.'

Wat opviel was de rol van de onvermoeibare Frits Wester. Naarmate Brinkman de tolk werd van besluitvaardigheid en daadkracht en het zijn taak werd te laten zien dat het CDA er was, nam de betekenis van Wester toe. Hij was uit de schaduw van Jan Schinkelshoek getreden en begeleidde Brinkman zowel in de openbaarheid als bij het fractiewerk. Ries Smits merkte daarbij een uitdagender toonzetting, al vonden zijn

fractiecollega's en hij de rede van Texel niet zo'n verrassende boodschap. 'Ik heb het nooit zo beleefd dat Brinkman op Texel het kabinet voor de voeten liep. Wat hij zei was niks meer dan wat hij de maanden daarvoor in de Kamer had gezegd. Ik had meer de indruk dat de pers was opgeklopt door Frits Wester: "Jongens, naar Texel! Elco gaat een geweldig verhaal houden!" Die jongens hadden in die winter die akelige boottocht moeten maken, zaten op dat eiland waar niks te beleven is, en hoorden een verhaal waar ook geen nieuws in zat. Hadden we dat kabinet maar een keer voor de voeten gelopen!'

Ook de PvdA reageerde aanvankelijk laconiek. De gewaarschuwde Wöltgens had weinig nieuws gehoord: het leek primair bedoeld voor interne CDA-consumptie. Kok zei er niet nerveus van te worden. Grimmig werd hij pas toen Kaland een duit in het zakje deed. Bij hem klonk pas echt een straffe toon: 'Het kabinet kan beter stoppen als het op doormodderen uitdraait.' Kok reageerde gebeten, wilde een steunverklaring van het CDA en kreeg die meteen van Lubbers. De premier waarschuwde Kaland de critici van het beleid 'niet naar de mond te praten. Want als je dat niet kunt waarmaken, krijg je later de rekening'.²⁰⁵ Lubbers probeerde via Piet Steenkamp de senatoren af te remmen. Die vergoelijkte de rondborstige taal, maar liet de boodschap overeind. 'Ik zei altijd tegen Ruud: jongen, wees toch niet zo kwaad op ons.'

Steenkamp ried de premier aan de coalitiefracties ruimte voor een eigen accent te geven. Dat zou meer profiel geven en de achterban gunstiger stemmen. 'Ruud, laat de fracties nou ook eens doelpunten maken, zei ik. Bouw toch een aantal compromissen in en laat ze eens een keer scoren. Het is een compromiskabinet, dan moet je niet alles als eigen waar verkopen. Dat is ook oneigenlijk tegenover de PvdA. Bovendien: als wij dingen alleen hadden geregeld, had het anders geklonken. Wöltgens moet ook in eigen kring kunnen scoren. Die moet kunnen zeggen dat hij iets heeft weggehaald voor de poorten van de hel van Lubbers en Kok. Je moet die man een kans geven,' hield de aartsvader van het CDA Lubbers voor. 'Maar daar had hij helemaal geen begrip voor. Daarom vond hij Kaland heel erg. Die maakte de geesten wakker, vond hij. Ad Kaland zei steeds: "Ik krijg duizenden brieven, ik vertolk de onrust die in onze achterban leeft." Maar Ruud zei tegen hem: "Je roept het op. Jij haalt de poten onder mijn stoel weg."

Door deze reacties op Brinkmans toespraak kwamen de peetvaders weer in actie. De regie mocht niet uit de hand lopen in de coalitie. Ruud Lubbers was dit keer gastheer. Op het Catshuis kwamen De Koning, Van Thijn met Ruud Koster weer indringend praten met Kok,

Wöltgens, Brinkman en de premier. 'Er werd veel gelachen, we waren allemaal heel openhartig,' vertelt Ed van Thijn. 'Lubbers was in goede doen, zijn verhouding met Wim Kok was nu goed. Wöltgens zat ook gezellig mee te brommen.' Ook Brinkman vond het beter lopen: 'De inzet was: houd de coalitie overeind en zorg dat ieder zijn eigen thematiek kiest, ieder zich realiseert dat hij een achterban heeft. Thijs Wöltgens had het gevoel, dat ik had: wij herkennen ons niet in wat het kabinet doet. Wij verstaan elkaar wel, maar we hebben niet het gevoel dat de coalitie naar elkaar toegroeit.'

Brinkman bepleitte wat Steenkamp Lubbers al op het hart had gedrukt: etaleer de profilerende punten voor CDA en PvdA. 'Door Ruud Koster en door sommige onderzoekjes werd aangetoond dat er in het electoraat niet zo veel grensverkeer was tussen onze partijen. Ik zei daarom: "Het is merkwaardig dat PvdA en CDA ruzie met elkaar zitten te maken, terwijl ze qua achterban geen last van elkaar hebben. Je kunt best een aantal beleidsthema's uitzoeken en die wat uit elkaar houden. Zo van: dit is meer voor jou en dat voor jou." Je hoeft dan veel minder van elk onderwerp een compromis te maken. Daardoor wordt het gevoel van herkenbaarheid vergroot.' Wiegels lessen in coalitieklimaat bleven voor hem actueel. Wat Brinkman op Texel had geprobeerd, bleef hij volhouden: het aanstippen van punten waar hij de herkenbaarheid voor het CDA vergroot wilde zien.

Bij Wöltgens vond hij steun: 'Het probleem was dat er in de Kamer niets meer te verdienen viel voor onze fractie, terwijl CDA en VVD er een meerderheid hadden. Weliswaar van één zetel, maar dat was genoeg voor rechtse alternatieven op sociaal-economisch gebied. Ik was daarom in die periode tegenstander van dualisme. Ik kon me wel voorstellen dat we een geregisseerd dualisme zouden opvoeren: in het kabinet niet tot het uiterste voor een compromis vechten, maar de afspraak maken dat de ene keer de CDA-fractie iets mag hebben en de volgende keer wij. Ik geef toe, het is schijndualisme. Het zou de fracties een bevredigend gevoel hebben gegeven dat ze wat binnenhaalden. Je moest erop kunnen vertrouwen dat als dit botje naar het CDA-hondje was gegooid, het PvdA-hondje wist dat het volgende botje voor hem was.' Lubbers en Kok voelden weinig voor het toegooien van de kluijjes, erkent Wöltgens. 'Er was wantrouwen of de dualistische speeltjes eerlijk zouden worden verdeeld.'

Brinkman werd niet vrolijk van dat wantrouwen. 'Wim Kok is bestuurlijker van aard, meer geneigd compromissen te bedenken. Als ik met mijn idee kwam van een zekere differentiatie in de profilering, vat-

te hij dat op als gebrek aan goede wil. Ik sprak ook hierover met Bram Peper. Die leed onder het gebrek aan daadkracht van de coalitie. Hij had het gevoel dat Felix Rottenberg ook had gekregen: mijn partij mist de aansluiting met de huidige tijd en ondertussen gaan derden – lees D66, stadspartijen, splinters – met de buit er vandoor. Dat was goed gezien.’ De argwaan was geen teken van zelfvertrouwen van het kabinet. De neiging alles vast te leggen in compromissen tussen Lubbers en Kok en die door de vele circuits met de ministers en fracties te slepen, maakte alles op details gefocust en stroperig. Hoe groter de problemen, hoe ingewikkelder de tussenoplossingen, hoe meer het wantrouwen de overhand hield.

Wöltgens merkte dat zijn geregisseerd dualisme net als Brinkmans wens van herkenbaarheid op niets uitliep. ‘De werkwijze van het kabinet – en van Lubbers – was erop gericht in het Torentje een voorstel tot op de laatste komma af te timmeren. Dan viel er niks meer aan te trekken,’ zucht Wöltgens. ‘De werkwijze van Ruud Lubbers was heel bijzonder. Op de meest rare manier knoopte hij dingen aan elkaar en plotseling kwam er de exponentiële kwadraat van een wortel uit. Omdat niemand meer kon volgen hoe dat tot stand was gekomen, kon niemand zich ertegen verzetten. Er zit een carambole in het denken bij Lubbers. Hij gaat niet rechtstreeks op zijn doel af, maar heeft omwegen nodig om het te bereiken. De uitkomst leek dan vreselijk logisch aan het eind van het proces, maar je had je door hem langs honderden wegen laten leiden. Voor iemand die tijdens de onderhandelingen even naar buiten zou zijn gegaan, was het bij terugkomst onnavolgbaar. Toch werkten Brinkman en ik vanuit het wantrouwen liever mee aan een tot op de laatste komma uitgewerkt compromis in het Torentje dan dat we de onzekerheid wilden laten bestaan van wat er in de Kamer nog zou kunnen gebeuren. Raar genoeg vroegen we sámen om er meer spel in te brengen, er meer voor de fracties uit te halen. Een compromis stelt – zoals een goed compromis betaamt – geen van de partijen écht tevreden. Dat geldt voor een Lubberiaans compromis nog sterker,’ zegt Wöltgens.

Geen wonder dat De Koning weer hamerde op besluitvaardigheid en vertrouwen. Zijn vermogen binnen alle varianten en zijpaden van Lubbers’ eclectische geest de meest doeltreffende aanpak door te zetten, werd in het kabinet-Lubbers/Kok node gemist. Steenkamp miste al evenzeer die moed tot helderheid. ‘Ruud zei steeds tegen mij: maar dát en dát hebben we toch bereikt? Die mentaliteit kwam ik ook tegen bij Hirsch Ballin. Wat ik met hem heb gevochten over de euthanasie!

Dan zei ik tegen Ernst: Dat jij in overleg met de PvdA met zo'n voorstel komt, begrijp ik best. Je moet compromissen sluiten. Dat betekent alleen niet dat wij het ook zo zouden doen als we het alleen voor het zegen zouden hebben. Zég dat dan ook.'

Achter iedere boom een saboteur

Piet Steenkamp wilde zijn CDA principieel meer profiel geven. Dat kwam niet uit de lucht vallen, hij zat de commissie voor die een nieuw Program van Uitgangspunten opstelde. Aan het gewicht van de leden was te merken hoe belangrijk de partij dat vond. In de commissie zaten Wim Deetman, die zich snel ontpopte als de sterke man ervan, Hans Borstlap, Madeleen Leyten, Ernst Hirsch Ballin, Luuk van Leeuwen, Job de Ruiter en Hans de Boer, en nieuwere bestuurders als Tineke Lodders en Jos Werner. Partij-ideoloog Van Gennip had zijn zwaargewichten ingeschakeld, zoals Kees Klop en Jan Peter Balkenende. Het voorbereidende werk was in november 1991 afgerond. De commissie betrok er rond oudjaar enkele meelezers bij. Lubbers en Brinkman, maar ook WRR-voorzitter Rutten en de socioloog Zijdeveld.

De commissie besloot al snel de vier CDA kernbegrippen gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap nieuw leven in te blazen. Vooral gespreide verantwoordelijkheid kreeg een centrale plaats, om 'een inrichting van de samenleving dichterbij (te) brengen waarin mensen zorg dragen voor elkaar'. De overheid moest daarvoor ruimte bieden en ingrijpen als andere krachten, zoals bureaucratie, winstbejag en technocratisch denken, deze ruimte in de weg gingen staan.²⁰⁶ Het nieuwe beginselprogramma diepte vooral het idee van de verantwoordelijke samenleving uit. Democratisering, de waarde van het leven en de betrokkenheid van burgers en hun organisaties kregen een eigentijdser accent. Veel aandacht was er voor de ontwikkeling van Europa nu de Berlijnse Muur was gevallen.

Wat sommigen hadden gemist aan ideologische diepgang bij de eerste aanzet door Van Velzen, werd nu aangevuld. Het was opmerkelijk hoe het driestromenland van de eerdere koersdiscussies in één bedding samenvloeide. Het nieuwe programma gaf niet alleen meer fundament aan de verantwoordelijke samenleving, het zette de twee andere stromen in een samenhangend perspectief daarbinnen. Net als de stroming van de sanering koos de commissie-Steenkamp voor beperking van de rol van de overheid. Zo kon de lastendruk omlaag en kregen burgers

meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid. Maar tegelijk zette het program zich af tegen het consumentisme en het marktdenken. Van Gennip: 'Het tekende zich toen af dat het politiek debat over iets anders moest gaan dan over wat meer of minder overheid. Het anti-paarse zat daar al in. Die antithese was de invloed van Wim Deetman.'

De commissie koos voor een sociale markteconomie – een term van de Duitse zusterpartij CDU – waarin werk boven inkomen voorop bleef staan. En waarin strenge milieunormen, een sociaal vangnet en culturele verscheidenheid zwaarder tellen dan commercie, marktwerking en maximale individuele welvaart. Dit stond dicht bij de lijn van de stroming van het evenwicht. Maar het program zette tegelijk een accent bij nieuwe, soberder structuren van de verzorgingsstaat. Het bepleitte een basisvoorziening als sociaal vangnet, maatwerk met meer eigen verantwoordelijkheid via bijverzekering door burgers en nadruk op participatie en scholing. Voorrang kreeg ook de noodzaak van lange-termijninvesteringen in openbaar vervoer, technologische vernieuwing, en milieubescherming. Het beginselprogram sprong zo over de eerdere koersdiscussies heen.

Het program deed nog iets. Het liet de bekende principiële CDA-terminen overeind, maar gaf ze nieuwe thema's voor uitwerking. 'Dat de grondslag van de partij niet werd gerelativeerd, vonden sommigen jammer. Die dachten: er zal wel een modern verhaal komen, modern in de zin van een relativering van de principiële uitgangspunten. Het wérd een modern verhaal, maar zonder relativering,' zegt Van Gennip.

Brinkman liet blijken het verhaal nog wat moderner te willen horen. In zijn reactie op het ontwerp van het beginselprogram schreef hij begin januari 1992: 'Intussen stelt een recente partij-enquête (naast positieve punten) dat het CDA niet echt eigentijds oogt. De begrippen hebben in onderlinge opsomming misschien ook een te oude (maar gelukkig wel vertrouwde) klank.' Hij suggereerde een discussie over de klankkleur van het CDA, over iets als 'recht doen, opkomen voor elkaar, zorg voor het milieu en gespreide verantwoordelijkheid'.²⁰⁷

Lubbers deed in diezelfde weken ook een poging nieuwe termen te smeden. Hij benadrukte dat 'qua houding voor de christen-democratie van groot belang' is dat 'mensen samen onderweg' zijn. Daarom hebben mensen ook bij het bedrijven van politiek 'boodschap aan elkaar'. Dat moest volgens hem idealistisch, realistisch en beschermend zijn. Idealistisch omwille van de ruimte voor ontplooiing van de mens, realistisch 'daar waar het in de eigen taakvervulling rekening houdt met het gegroeide én met feiten, zodat de politiek steeds ook de kunst

van het mogelijke is'. Beschermend was dit vanwege 'de rol van schild voor de zwakken, en het zwakke. Dit bevat zowel de eerbied voor, bescherming van het leven, als van diegenen die bijzondere aandacht, ondersteuning nodig hebben.' Lubbers schreef daarom: 'Ontplooiing en bescherming zijn – evenals in de cultuur – voor het CDA in de politiek sleutelwoorden bij het boodschap hebben aan elkaar.'²⁰⁸

Brinkman en Lubbers waren niet de enigen die een meer eigentijdse klankkleur wilden. De socioloog Anton Zijderveld drong aan op verzet tegen 'de post-moderne kreet dat het einde van de Grote Verhalen en daarmee het einde van de Grote Politiek is aangebroken'. Hij wees erop dat PvdA, VVD en D66 dit alom verkondigen als onderbouwing van de individualisering. Daar moest het CDA tegenin gaan, maar 'minder prekerig en niet zo herhalend'. Er moest helder onderscheid gemaakt worden tussen de houding van mondige burgers, die ook als individu verantwoordelijkheid en solidariteit beleven en 'het heden-daags individualisme'. Zijderveld noemde dat 'primair op eigenbelang belust' en 'groepsegoïsme', 'gekoppeld aan consumentisme'. Fel schilderde hij het gevolg van dat egoïsme: 'Wat participatie en integratie betreft, haken velen in onze samenleving domweg af: van consumen-tistische individualisten in doorzonwoningen en in kapitale villa's tot randgroepjongeren, voetbalvandalen en dak- en thuislozen. Ik vind dat een gigantisch probleem: diverse categorieën uit diverse sociaal-economische lagen haken domweg af, interesseren zich niet meer voor maatschappij en politiek.' Hij noemde dit de 'nieuwe sociale kwestie'.²⁰⁹

Het was opmerkelijk dat dit pleidooi voor het Grote Verhaal uit de pen van Zijderveld vloeide. Hij had zich als agnost laten betrekken bij de discussies, die Van Velzen opzette. Velen binnen het CDA irriteerde het dat zo'n hooggeleerde ongelovige hen kwam uitleggen hoe nuttig een geloof was om eenvoudigen van geest houvast te geven. Het post-modern verlangen naar zo'n houvast, naar principiële eenvoud ook, herkenden zij door hun ergernis niet.

Van Velzen kreeg het verwijt dat hij meer oog had voor bekeerlingen dan voor getrouwen. Meer voor het dolende schaap dan voor de kudde. De man die de diepte in wilde gaan, werd afgeschilderd als technocratisch verkwanselaar van vertrouwde beginselen. Het Wetenschappelijk Instituut en de partijvoorzitter kregen de waarschuwing om met het Program van Uitgangspunten niet te hard van stapel te lopen. 'Begin er absoluut niet aan, je trekt beerputten open,' beschrijft Van Genip die reactie in de partij. 'Ze werden bijna fysiek onwel bij het idee

alleen al om een nieuwe grondslagdiscussie te moeten voeren. Men had destijds een formule bereikt die buitengewoon moeilijk tot stand was gekomen en die – o wonder – goed werkte. Als je daaraan gaat frunniken...' Van Velzen hoorde dezelfde geluiden van Piet Steenkamp die aan zijn slapeloze nachten van vroeger dacht. 'Juist daarom had ik hem gevraagd als voorzitter van deze commissie. Omdat hij zo benauwd was. Dan moest het wel goed gaan,' glimlacht Van Velzen.

Het ging ook goed, maar bij het partijkader kon Van Velzen weinig goed doen. De duizenden vrijwilligers en deeltijdpolitici van de volkspartij zagen in hem een manager die hun geijkte werkwijzen bedreigde. Als hij de financiën saneerde en het partijbureau bij de tijd bracht, bleef hangen dat hij het partijgebouw, het *woonhuis* van Abraham Kuyper had willen afstoten. Als Jan de Koning in een rapport doorstroming in de partij aanbeval door twaalf jaar als maximumtermijn voor politieke ambtsdragers vast te leggen, kreeg Van Velzen het op zijn brood. Als hij de organisatie van de partij moderniseerde, werd dat gezien als gebrek aan aandacht voor het vertrouwde, ideële werk van het kader. Als hij daarentegen ideeën in de grondverf zette, klonk de zucht om wat minder druk op de ketel. Van Velzen bleek niet de gawe te bezitten zijn eigen partij te overtuigen van zijn goede bedoelingen.

Klachten over zijn stijl gingen rondzingen. Wat hij in de Haagse top-ambtenarenwereld gewoon was, was in het brede partijkader geen gebruik. De auto met chauffeur, het verwijzen naar OESO-rapporten en het spreken in de taal van 'afrekenen op prestaties' – dat vervreemde eerder dan dat het vernieuwingsgezind maakte. Hij reageert er bijna gelaten op: 'Ik liet mij voeden, ook door mensen van buiten. Dat vond ik zinvol vanuit dezelfde gedachte dat het CDA als moderne christendemocratische volkspartij een antwoord moest geven op de problemen van een pluriforme samenleving. Ik ging langs bij het CNV, maar ook bij voorzitters van raden van bestuur. Bij Krol van de Zorgfederatie en bij Quené van de SER. Bij Jos Werner en bij Jan Veldhuis van de Universiteit Utrecht. Kwam men met de bekende namen voor een commissie, zei ik: "Die kennen we nou." Van de zes nam ik er dan twee en stelde nieuwe personen voor zoals Zijdeveld. Mensen die niet gepokt en gemazeld waren in de partij, in het gesloten denken.'

De voorheen zo sterke Bestuurdersvereniging van de partij gaf weinig weerklank, zij 'liep meestal achter de feiten aan'. Bij Ruud Lubbers vond hij wel gehoor, dacht Van Velzen. 'Ik heb uren in dat leren fau-tuultje bij hem gezeten. Ik heb geen gebrek aan *support* van hem gehad. Dat hij het niet allemaal serieus heeft genomen, begreep ik veel la-

ter uit publicaties, die Lubbers overigens nooit in mijn richting heeft bevestigd. Ik heb het zelf toen nooit zo ervaren.'

Van Velzen wilde niet alleen de stem van kamerkringvoorzitters in zijn partijbestuur laten doorklinken. Sommige kamerkringen hadden via hun voorzitters veel inbreng, Brabant met Wim Thuis bijvoorbeeld, en ook de CDA-bolwerken Dordrecht, Gelderland, Leiden en Friesland. Andere, zoals Utrecht met Hans Helgers, stelden minder voor: organisatorisch goed, maar inhoudelijk weinig voorstellend. De partijvoorzitter trok aan allerlei mensen om ze als nieuwe gezichten of denkers voor het CDA te winnen, NMB-topman Soetekouw bijvoorbeeld. Die moest schielijk weg toen hij in opspraak kwam vanwege privé-beleggingen. Van Velzen hield vol, ook al was dit een blauw oog voor hem als partijvernieuwer. Hij zag zijn partij als 'een groot meer met dobberende scheepjes met allemaal kapiteins'. Al die kapiteins wilden in hem echter hun admiraal niet zien.

De kaders in het land zag Van Velzen niet als zijn thuisbasis. 'Ik was met allerlei werkgroepen bezig, we schreven *papers* en joegen de bewindslieden op. In de Eerste Kamer waren de discussies diepgravend; Kaland werd daardoor zeer geïnspireerd. De combinatie van partijvoorzitter en Eerste-Kamerlid was lastig, maar ik ben dolblij dat ik het heb gedaan. Die fractie was met het dagelijks bestuur het enige gezelschap waar ik volstrekt vrijuit mijn zorgen en opvattingen op tafel kon leggen. Zonder dat er in de publiciteit werd gekletst. Als ik vond dat Kaland overdreef, kon ik hem dimmen. In grote trekken was de senaatsfractie unaniem.'

De commissie-Steenkamp rondde het nieuwe Program van Uitgangspunten in het vroege voorjaar van 1992 af. Door vertrouwde taal bij de nieuwe thematieken bleef de filosofie herkenbaar. De reacties in de partij waren gunstig, de afdelingen discussieerden er uitgebreid over en kwamen met reeksen voorstellen tot verfijning. Ook de buitenwacht reageerde positief. Het bestuurlijke CDA leek weer de principiële kanten van zijn koers te willen benadrukken, meer de inhoud dan de procedures. Zo zou het CDA niet lang na Brinkmans rede van Texel het recept uit de jaren 1983-1984 weer kunnen toepassen: ideologische verdieping gekoppeld aan stevig beleid. De Texelse rede en het nieuwe beginselprogramma pasten bij elkaar. Het recept was beproefd, maar het CDA was niet hetzelfde en de omstandigheden waren dat nog minder.

In de weken hierna dreigde twee keer achter elkaar een breuk in de coalitie. Ook het koersverschil tussen de eigen ministers De Vries en Andriessen spitste zich toe. De economische crisis maakte het regeren

pijnlijk, zeker nu de ingrepen in de WAO en de ontkoppeling van de uitkeringen opnieuw ter discussie werden gesteld. De Vries' ideeën om uitkeringstrekkers compensatie te geven zouden ten koste gaan van de lastenverlichting voor de werkenden en die was nodig om de inzakkende economie en de loonmatiging te compenseren. In de CDA-fractie riep het herinneringen op aan het afgezwakte *Bestek '81* en het spookbeeld van 1981-1982, toen door toedoen van de PvdA en Koks FNV er geen knopen konden worden doorgehakt.

Bert de Vries merkte dat het geduld met de coalitie op raakte. Na de chaotische zomer van 1991 had de fractie nog gewacht op de PvdA. Maar nu was de rek eruit. De Vries: 'Er ontstond een proces van vreemding; dat ging erg snel. De fractie ging verharder, verrechtsen ook. In de zomer van 1991 kreeg ik voor het eerst het gevoel dat onze fractie niks meer moest hebben van maatregelen om bij een pijnlijk beleid pleisters op wonden te plakken. Met de nieuwe fractieleiding kregen mensen ruimte die het gevoel hadden onder mij te weinig ruimte te hebben gekregen. Dat was ook zo, de combinatie van rechterflank en katholiek had betrekkelijk weinig ruimte van mij gekregen. Dat heeft ertoe bijgedragen dat lieden als Van Iersel, Van der Linden en Van der Burg minder moeite hadden om afstand te nemen van zaken waar ik voor stond. Misschien waren ze daar wel gretig in.'

Maar het waren feitelijk de calvinistische oud-CNV'ers Gerrit Terpstra en Gerrit Gerritse die de toon zetten. Gerritse: 'Over belangrijke dingen kwamen geen beslissingen. Als het heel lang duurde kwam Lubbers met zijn eindbod. Dat was niet altijd even consistent met wat er eerder was besloten. Er ontstond een gevoel van onbehagen in de fractie. Brinkman vertolkte dat. In de auto naar het donderdagavond-beraad in het Catshuis vertelde hij wat Lubbers en hij op woensdag hadden voorbesproken. Soms hadden we ook voorgesprekken in het Catshuis, met boerenkool uit de kroeg aan de overkant. Wim van Velzen had dan altijd kiezers ontmoet, Ad Kaland ook. Die had altijd wel een brief gekregen en betoogde dat het allemaal fout ging. In het beraad zelf hoorden wij minder dan we zelf al wisten. Er waren ministers voor wie het Catshuisberaad een openbaring was. Er waren er ook die aanvoelden dat daar geen zaken werden gedaan, dus die kwamen na verloop van tijd niet vaak meer. De discussies waren waardeloos, het spoelde helemaal weg. Mensen kwamen te laat, zegden niet af, gingen eerder weg. Sommige staatssecretarissen bleven er braaf bij zitten, Gabor en zo, ook Bert de Vries bleef trouw komen. Het was niet zo gek dat het verwaterde, want Lubbers hield meestal een geweldig verhaal

en zei: "Er wordt aan gewerkt, we moeten de goede verhoudingen bewaren." Ineens was het dan tijd en moesten we ophouden. Dan volgden de nagesprekken en nam hij drie of vier mensen apart. De eenvoudigen van geest zoals ik gingen dan maar naar huis.'

Nieuwe deelnemers keken hun ogen uit. Minister Hirsch Ballin van Justitie liet zijn perschef, de oude rot Jan Schinkelshoek, blijken van zijn verbazing. 'Met verbijstering in de ogen kwam hij terug uit het Catshuisberaad. Hij zei al in een vroeg stadium: "Wat gebeurt daar? Waarom valt er niet helder met elkaar te praten?" Het beraad kwam niet op één lijn, laat staan het kabinet. Er zat zo weinig samenhang in.' De geoliede CDA-machine bestond in de praktijk niet meer. 'Er werd niet kloek geopereerd. De regie werkte niet meer, Jan de Koning was er niet meer. Lubbers had geen tweede man meer van het CDA in het kabinet, Bert de Vries was geen fractievoorzitter meer.'

Het gebrek aan regie begon merkbaar te worden. Lubbers zette eind april 1992 op een persconferentie uiteen dat grotere inkomensverschillen niet zo maar een effect, maar een gewilde uitkomst van het kabinetsbeleid was. Vice-premier Kok wist van niets. De sfeer verziekte zo dat premier en vice-premier niet langer *on speaking terms* waren. Tussen het Torentje en het Toernooiveld werden verwijten en krachttermen per fax gewisseld. Thijs Wöltgens was er nu van overtuigd dat Lubbers in augustus bij de begrotingsbesprekingen het kabinet zou laten springen.²¹⁰ Bert de Vries ging bij Kok op de werkkamer zitten en suste de ruzie nog met uitstelmaatregelen. Maar het dralen begon kiezers te kosten. In april 1992 zakten de peilingen voor het CDA onder de 29 procent, 6 minder dan bij de verkiezingen van 1989. Het speelkwartier was écht voorbij; bovenmeester Lubbers had het signaal gegeven.

Bij de WAO wilde Wöltgens de handen vrij hebben. Als de val nabij is, kun je maar beter zorgen voor een schoon blazoën. Onaangekondigd ging hij openlijk het FNV-standpunt over de WAO ondersteunen. Via zijn fractiespecialist en vice-voorzitter Frans Leijnse zette hij op 1 mei de zaak op scherp. Tijdens een toespraak op de socialistische feestdag stelde Leijnse het broze WAO-compromis van zomer 1991 ter discussie. Het verbleekte PvdA-gezicht moest weer een rode bloes krijgen. De partij maakte zich op voor de confrontatie, mocht de premier, mocht het CDA uit zijn op een breuk.

Binnen de PvdA werd zo ineens de verdeeldheid over de WAO-aanpak weer zichtbaar. Staatssecretaris Elske ter Veld van Sociale Zaken was pijnlijk verrast en nog meer dan voorheen zocht ze steun bij haar

CDA-minister. 'Bert de Vries vroeg mij: "Willen jullie breken?" Ik zei: "Ik weet het bij God niet. Niemand heeft mij iets gevraagd."' Jacques Wallage kreeg in de gaten dat het CDA dit 'voortdurend retireren van de PvdA' zat begon te worden. Hoe funest dat was voor het onderling vertrouwen, merkte hij een jaar later toen hij zelf op Sociale Zaken aankwam. 'Toen ontdekte ik pas goed welke gevoelens bij het CDA leefden. Het CDA vond dat de PvdA zijn afspraken niet nakwam... dat de PvdA zich er bij elke gelegenheid onderuit draaide.'²¹¹

Het CDA deed echter niets, Lubbers' woede-uitbarstingen bewerkstelligden weinig. PvdA'ers zijn daar nu nóg verbaasd over. 'Ongehoord is het, zó keurig als het CDA zich gedroeg toen de PvdA in crisis was. Ze hadden de PvdA eruit moeten trappen om beleid te kunnen voeren,' zegt Bram Peper. 'Als ze iets van machtspolitiek hadden begrepen, hadden ze dat gedaan. De reputatie van grote machtspolitici, nou die heeft het CDA toen niet bewezen.'

Bert de Vries beaamt dit eigenlijk wel, terugkijkend op zijn rol in de coalitie. 'Ik vond dat een crisis er niet moest komen, omdat ik in toenemende mate vertrouwen had gekregen in de PvdA. Na een kabinetscrisis gaat het leven door, dan moet je weer een nieuwe coalitie hebben. Als al je partners op je afknappen wordt het moeilijk. De VVD was op ons afgeknapt in 1989, D66 in de formatie daarna. Als de PvdA ook nog eens op ons zou afknappen... Ik heb Wim Kok een paar keer binnenboord kunnen houden. Achteraf vraag ik me af of ik daar blij mee moet zijn. Als het kabinet tussentijds ten val was gekomen, was Ruud gemotiveerd zich weer aan te bieden als lijsttrekker. Hij heeft tegen mij altijd gezegd: "Ik heb gezegd dat ik zal terugtreden indien het kabinet de rit uitzit." Dat is van begin af zijn houding geweest. In 1992 was het misschien bij een kabinetscrisis gebleven, maar aan het eind van de rit waren de verhoudingen binnen het CDA kapot.'

Dat het CDA 'ongehoord keurig' omging met de gekreukelde coalitiepartner verhinderde niet dat het zich opmaakte voor vervroegde verkiezingen. Voorlichter Frits Wester ging stage lopen bij Chris Patten, de partijvoorzitter van de Britse Tories, die sympathiseerde met de christen-democratie op het continent. Wester stak een hoop op. Patten organiseerde een campagne met John Major als aanvoerder. Major werd neergezet als een nieuw soort leider, een *decent chap*. Een verademing na de dominante Margaret Thatcher. Major werd in een *battle bus* door het land gereden, alle kranten en omroepen mochten meereizen. Ontspannen en open was het beeld, de lijsttrekker kwam vooral heel gewoon in contact met heel gewone kiezers. Hij nam zelfs een

zeepkist mee voor het straatdebat. En John Major won, tegen alle voorspellingen in, tegen alle scepsis in dat hij niet zo'n echte leider was als de *Iron Lady*. Het was leerzaam voor het Brinkmans adjudant Wester.

Lubbers bevestigde in mei 1992 op televisie dat hij in Brinkman de nieuwe lijsttrekker zag. Althans hij zei dat Brinkman goed op koers was en dat werd zo geïnterpreteerd. Intussen bereidde Van Velzen een noodprocedure voor een vervroegde campagne voor. Twee jaar voor het zover was begon het CDA de spieren op te warmen. Het wilde klaar zijn voor een breuk in de coalitie. Brinkman: 'We hebben in kleine kring gezegd: we moeten een noodscenario hebben, we moeten tijdig beginnen met de hoofdlijn van het verkiezingsprogramma. Houd er maar rekening mee dat je met een paar A4-tjes ineens aan de slag moet kunnen. Veel mensen lezen die teksten toch niet en detail. Jammer, maar de werkelijkheid van de politiek concentreert zich steeds meer op de poppetjes en hun hele hebben en houden.'

De nieuwe programcommissie kon meteen aansluiten op het Program van Uitgangspunten en de verse discussie daarover in de partij. Net als bij dat document ging een club zware lieden aan de slag. Ook nu weer waren de Eerste-Kamerfractie en het Wetenschappelijk Instituut ruim vertegenwoordigd en moest een oud-minister de zaak trekken. Toen de facto Wim Deetman, nu Gerrit Braks. De commissie moest een klein groepje toppers worden met enkele klankbordgroepen en Tweede-Kamerleden daaromheen voor de belangrijkste onderwerpen. Van Velzen slaagde niet in die opzet. De commissie werd toch weer een brede club met de verschillende achtergronden en disciplines binnen het CDA. Dat leek ook nodig, want de opdracht was geen kleinigheid. De recessie zette door en de verwachtingen werden steeds somberder. Daadkracht zou met steeds meer pijn gepaard moeten gaan. Eén van de nieuwe protégés van Van Velzen in de commissie, de directeur van uitzendbureau Start, Paul Doop: 'Alles werd gedomineerd door modellen en scenario's van het Centraal Plan Bureau. Na de zomer van 1992 waren er enorme tegenvallers. Daardoor moesten we zelfs gaan denken in rampenscenario's.'

Inmiddels was een lange-termijnrapport van Jelle Zijlstra in aantocht en dat wierp zijn schaduwen vooruit: terugdringen van het financieringstekort en het halen van de EMU-norm domineerden daardoor. Ook Elco Brinkman had een stevige lijn gekozen, want hij wilde de fout van het regeerakkoord van 1989 niet herhalen. Hij zei: 'Liever aan het begin een krachtmeting dan elk jaar achter de feiten aanhollen.'

Het verkiezingsprogram moest nieuwe kiezers aanspreken. Op onderwijsterrein leverde dat gemor op. Paul Doop: 'Wim van Velzen wilde een brug slaan naar nieuwe mensen uit het maatschappelijk middenveld, niet via afdelingen en koepels. De onderwijswereld klaagde dat ook Lubbers en Brinkman zich niet om haar bekommerden. Er is toen een gesprek georganiseerd met Ruud en Elco. Na afloop zei Lubbers tegen mij: "Het is met dat onderwijsveld als met een vaas bloemen. Op een bepaald moment is het verwelkt."

Ook elders klonk gekjammer. De boerenorganisaties klaagden over de druk van de milieuregels en de Brusselse bezuinigingen. Ze waren niet gesteld op Piet Bukman, die veel minder dan Gerrit Braks begrip leek te hebben voor hun zorgen. Oud-partijsecretaris Krajenbrink gaf een dringend signaal door vanuit Groningen, zijn geboortegrond. 'Lubbers had een verhaal gehouden over het beleid en de nieuwe begroting. Ik vroeg bij de rondvraag: "Ruud, wat staat er op het agrarisch front te gebeuren? Daarover heb je niets gezegd." Toen zei Ruud: "*Vom Agrar-Front nichts Neues.*" Een halfjaar later stonden de tractoren op het Binnenhof. Er werd niet geluisterd naar signalen van buiten. De partij was vastgeroest.'

De ouderenorganisaties, het CNV, de maatschappelijke-zorgkoepels, de grote steden, de verzekeraars, alle hadden zij reden tot ergernis. Het kabinet had weinig sociaal gezicht, had vooral de neiging tot meer centrale regelgeving bij extra bezuinigingen. Het maatschappelijk middenveld wist dat de filosofie van het CDA hem een centrale plaats gunde als drager van de *civil society*, maar het kabinet gaf die ruimte niet. Toen in de zomer van 1992 de door Wöltgens verwachte coalitiebreuk uitbleef, verbeterde de stemming niet. Wel tussen Lubbers en Kok, maar verder nergens.

Zo vlak voor 1993, het oogstjaar van de coalitie, leek het de peetvaders wijs de koppen weer bij elkaar te steken. De Koning en Van Thijn lieten Ruud Koster weer een gesprek organiseren. Op 29 oktober kwam men op het Catshuis bijeen. De dag voor het koperen jubileum van Beatrix en vlak voor Lubbers' tienjarig jubileum als premier. Het werd geen plezierige avond, er klonk veel geklaag over de tegenwerking in de samenleving. De stroperigheid van het beleid lag niet aan het kabinet maar aan de uitvoerders in het land. Als voorbeeld diende het illegalenbeleid. 'Ons beleid wordt niet loyaal uitgevoerd. Die illegalen hadden er immers niet mogen zijn, was de teneur,' zegt Van Thijn.

Dat was dynamiet. Ed van Thijn kwam door de nasleep van de vliegcrash in de Bijlmermeer flink verlaat op het Catshuis aan. 'Ik rolde

in het debat over de illegalen, waar de hele avond aan gewijd zou blijven. Brinkman en Wöltgens hadden de volgende dag een afspraak met de pers over dat onderwerp. Die avond gebruikten ze om te brainstormen op mij. Volstrekt misplaatst, daar was ik niet voor gekomen. Het was voor mij persoonlijk schokkend: ik kom binnen, heb drie weken aan het front gestaan bij de Bijlmerramp en de heren zitten gezellig te keuvelen. En dan zó over het illegalenbeleid praten, afschuwelijk! Ik had dagelijks te maken met illegalen die door de ramp waren getroffen en op grond daarvan in aanmerking kwamen voor een verblijfsvergunning. En daarnaast was die rij voor het bevolkingsregister van tweeduizend meelifters, die wilden profiteren van de situatie en die we uiteraard niet hebben geholpen.' Van Thijn werd emotioneel en ging 'een verhit debat aan, één tegen allen'.

Het was vooral Lubbers die het woord voerde. De premier probeerde zijn verklaring voor het slechte imago van de coalitie uit op de furiuze burgervader van de hoofdstad. Lubbers: 'Het asielzoekersbeleid wérd gesaboteerd. Het kabinet-Lubbers III was van hard ingrijpen, onwezenlijk hard. Maar dat was nodig. Daar stond Ernst Hirsch Ballin op Justitie voor en wie frustreerde dat? Voor een deel Ien Dales op Binnenlandse Zaken en de fractie van de PvdA in de Kamer. We botsten verschrikkelijk op dat beleid, ook in het kabinet, heel zwaar. In die gesprekken was het niet altijd lief en aardig.' Dat laatste merkte Van Thijn: 'Het was één groot afreageren. Op al die lagere overheden die het Haagse beleid in de wielen reden: "Nu hebben we zo'n aardig beleid en dan worden we gedwarsboomd: door de gemeenten, rechters, de politie." Vooral de VNG moest het ontgelden en die arrogante Nordholt.'

Onthutst ging Van Thijn terug naar Amsterdam. De volgende dag bij de feestelijke jubileumontvangst van Beatrix haalde hij nog eens uit, vooral zijn geestverwant Wöltgens kreeg de volle laag. Van Thijn was geschrokken van de kloof tussen de Haagse heren en de werkelijkheid. 'Zij vonden het best een goede bijeenkomst. Ik merkte dat Lubbers niet in zijn gewone doen was, een lichte paranoia was het. Hij zag achter iedere boom een saboteur.'

Een beetje erg onevenredig

Het werd die zaterdagavond nog druk in de keuken van Fong Sing, Chinees-Indisch Afhaalcentrum in de dorpskern van Bergschenhoek.

Joke de Vries had een kamer vol hongerige heren en er zouden er nog twee bijkomen, Wim Kok en Thijs Wöltgens. In de winterse kou van 23 januari 1993 stuurde ze haar oudste zoon om nasi rames te halen. Het kon wel eens laat worden, want de zaak zat weer muurvast. Over de WAO ging het. Nog steeds. Toen de twee PvdA'ers aanschoven, vertrokken Brinkmans hulptroepen. Die mochten niet deelnemen aan het topberaad en togen naar Sportcafé Bravenboer naast de afhaalchinese om te biljarten. Naarmate de tijd verstreek kregen Kamerlid Biesheuvel en woordvoerder Wester een *unheimisch* gevoel. Elco gaat *in de sandwich*, dachten ze. Tot twee keer toe probeerden ze hem vanuit het café te bellen voor een tussenstand van het beraad, maar Bert de Vries wilde Brinkman niet aan de hoorn geven. Ze seinden paniekerig de vice-voorzitter van de fractie in, Frans Wolters. 'Elco moet inhoudelijk bijstand hebben,' bezwoeren ze hem. Maar ook hij kreeg zijn chef niet te spreken.

In het oogstjaar van het kabinet lagen er heel wat niet afgewerkte dossiers, maar geen was zo moeilijk als de WAO. Na de interventie van 1 mei 1992 door de PvdA was die de toetssteen geworden. Zou het kabinet kloeke besluiten nemen? Of kon de PvdA opnieuw afknabbelen van wat eerder als minimaal noodzakelijk was verdedigd? Inmiddels moest de ingreep zes miljard gulden opbrengen om het vereiste effect te sorteren. Hoe langer werd gedraald, hoe dieper gesneden moest worden bij de arbeidsongeschikten. Waar velen in het CDA sinds het regeerakkoord beducht voor waren geweest, gebeurde dus toch. Wim Kok erkent dit achteraf ook: 'Ik heb van de WAO-kwestie geleerd, dat je niet te lang moet wachten als bepaalde feiten en ontwikkelingen tot onontkoombare, pijnlijke beleidsconclusies leiden.'²¹² Voor die les in politieke moed betaalden de zieken en gehandicapten onder paars uiteindelijk een hoge prijs.

Lubbers had eind 1992 met De Vries een nieuwe variant bedacht, een mengmodel van de CDA-eis van daadkracht met de PvdA-eis alleen nieuwe WAO-gevallen aan te pakken. Arbeidsongeschikten zouden nu binnen een halfjaar tot een jaar naar een veel lagere uitkering zakken. De PvdA-eis dat dat na vier jaar zou gebeuren was niet betaalbaar zolang alleen nieuwe gevallen onder de loep genomen mochten worden. De ene eis van de PvdA zat de andere nog steeds in de weg. Brinkman: 'De gegroeide cultuur was: als het met deze variant niet lukt, dan neem je een volgende en daar weer de helft van en als we er een nachtje over slapen kan het misschien nóg anders. Mensen in Den Haag kunnen dat allemaal nog best volgen, maar je krijgt het niet meer gecommuniceerd

naar je achterban. De maat was al langere tijd vol.' Lubbers voegde de PvdA-top dreigend toe: 'Denk eraan jongens, als jullie dit voorstel niet aanvaarden, dan voelt Elco zich vrij om met de VVD te gaan onderhandelen,' herinnert Wöltgens zich. 'Die mededeling kreeg ik telefonisch, ik zat te chinezen met Wim Kok, Frans Leijnse en Elske ter Veld. Op dat moment wist ik niet of dit bluff was. Je weet hoe dat werkt: als een handgranaat. Als je er zelf bij aanwezig bent, kun je toelichten waarom je zo'n bod niet accepteert. Maar als iemand een vertrek vol verhitte koppen binnenloopt en zegt: "Ik had net Thijs aan de lijn. Ze wijzen het af", dan is de reactie: "En nu zullen we ze toch eens even..." We zaten toen het dichtst bij de afgrond.' Op die rand zei de PvdA *nee* tegen de premier.

Lubbers' dreigement dat Brinkman zich vrij zou voelen om met de oppositie een *deal* te zoeken was niet een eigenmachtig idee, maar de politieke conclusie van de CDA-top. Die vond dat het kabinet de oplossing van de WAO-kwestie maar liever aan de Kamerfracties moest laten, dan er zelf kapot aan te gaan. Dat had Lubbers bij de algemene beschouwingen van dat najaar ook geschetst: het kabinet zou een concrete politieke oplossing vanuit de Tweede Kamer niet tegenhouden. De WAO zou een vrije kwestie worden, waar PvdA en CDA een meerderheid voor hun eigen opvattingen zouden kunnen zoeken. Los van elkaar desnoods.

De PvdA had trouwens op één punt met de VVD al zo'n overeenstemming buiten de coalitie gevonden: het niet ingrijpen bij de bestaande WAO-rechten. Brinkman zag daarin een precedent: 'Wij zeiden tegen elkaar: waarom zij wel en wij niet?' De CDA-top besloot daarom unaniem dat de Kamerfractie met de VVD zou gaan onderhandelen over een gezamenlijke aanpak van de WAO. 'Op die bijeenkomst kreeg Elco nadrukkelijk de opdracht: zie maar dat je eruit komt,' vertelt Wim van Velzen.

Brinkman gaf zijn fractie het consigne aan de slag te gaan: WAO-specialist Pieter Jan Biesheuvel vroeg met nadruk: 'Voorzitter, dat betekent dus dat als ik ga onderhandelen met Robin Linschoten en we worden het eens, dat wij dan de vrijheid hebben van het kabinet om dát standpunt in de Kamer te verdedigen? Het antwoord was *ja*,' vertelt Ries Smits. Brinkman onderstreept dat de stap naar de VVD geen tactisch opzetje kón zijn. 'Dat heb ik heel expliciet gezegd. Dat was niet een gesprekje van drie minuten, bij herhaling is die zaak aan de orde geweest. Later pas is men gaan zeggen dat het slechts een dreigement was om druk op de ketel te zetten. Ja, later...'

Met de vvd kwam het CDA snel tot zaken. In de PvdA brak onrust uit, vooral partijvoorzitter Felix Rottenberg keerde zich fel tegen wat dreigde te gebeuren: CDA en vvd zouden het eens worden en de PvdA kon dan óf de coalitie opblazen, óf door de knieën gaan. Kok, Wöltgens en Rottenberg gaven signalen dat ze ineens wél over Lubbers' laatste bod wilden onderhandelen. Op vrijdagavond 22 januari was het *point of no return* dichtbij. Het CDA was bij elkaar in het Christelijk Sociaal Vergadercentrum in Doorn, het Slotemaker de Bruïne-instituut. Na de vergadering ging de top apart zitten om de koers te bepalen. Lubbers had vlak tevoren op de tv gezegd dat hij een gesprek tussen Wöltgens en Brinkman een goede gedachte vond. Zonder overleg met Brinkman. Die vernam dat via het journaal. De vrije kwestie leek weer een gesprek met gebonden handen te worden.

Het nachtelijk beraad in Doorn leverde geen gezamenlijke regie op. Van Velzen en zijn dagelijks bestuur probeerden één lijn te formuleren: het CDA zou niet zelf breken op de WAO, maar wel met de vvd eruit zien te komen. 'Het bestuur heeft de randvoorwaarde gesteld: Elco, je kunt alles doen, maar hier gaan we geen campagne op voeren. We dachten dat zo'n campagne de partij zou schaden. Ik wilde geen crisis die ons het etiket opplakte van asociale partij, die de PvdA eruit had gewerkt. Dan zou de PvdA de rijen nog kunnen sluiten ook. Die randvoorwaarde bepaalde niet dat er maar één uitkomst mogelijk was. Met een bepaalde aanpak was de PvdA geïmplodeerd,' zegt Van Velzen. Hij kreeg de steun van Van Gennip van het Wetenschappelijk Instituut en Euro-aanvoerder Jean Penders. Wim Deetman zei echter dat de afwijzing van het laatste bod door de PvdA en de afspraak over de vrije kwestie moesten inhouden dat overleg binnen de coalitie over de WAO afgebroken was. Dat Lubbers toch weer een gesprek had aangeraden, vond hij inconsequent. 'Ruud, hier ga je te ver,' zei hij afgemeten.

Ook Kaland pleitte voor vasthouden aan de vrije kwestie. Lubbers aarzelde, terwijl Bert de Vries alleen met de PvdA wilde praten, ook al had die het laatste bod afgewezen. Brinkman werd de onduidelijkheid moe: 'Die hele Doornse bijeenkomst had een beetje die atmosfeer. Die streep was al vaker getrokken. Er kwam die dag wéér een nieuwe variant terwijl we er al 86 hadden gehad. Achteraf zeiden mensen: had die volgende ochtend, die zaterdag, toch gezegd: "Ik ga weg zonder *ja* of *nee* te zeggen en je hoort het dinsdag wel als ik de fractie heb gehoord over het akkoord met de vvd.'" Dan was het kabinet gevallen. Zo simpel is het. Dat wilde ik niet, want dan had ik het gedaan.'

Die zaterdag waren de onderhandelingen met de vvd rond. Brink-

man voerde toch maar een gesprek met Wöltgens. 'Het ging vooral over hoe we het in de Kamer en de media moesten uitleggen, over hoe gaan we *de stoet goed opstellen*. Dat was de term die Ruud altijd hanteerde als hij vermoedde dat iets fout kon aflopen,' vertelt Brinkman. Ook Wöltgens zag het gesprek als nakaarten. 'Elco probeerde mij ervan te overtuigen dat de PvdA een WAO-akkoord van CDA en VVD niet zo zwaar hoefde op te nemen. Hij voelde zich gesterkt door onze eerde-re houding. Wij deden eerst stoere-jongensachtig: laat ze maar met de VVD, dat wordt toch niks. Daar hadden we ons in vercalculeerd. Elco was zich dat natuurlijk ook bewust en was bereid de VVD vergaande concessies te doen.' Hun gesprek in het Utrechtse Pays Bas liep op weinig meer uit dan de belofte elkaar nog te bellen over de uitkomst van het overleg met de VVD. Eigenlijk bestond de coalitie van CDA en PvdA die middag niet meer.

Het liep toch weer anders. Thuis bij Bert de Vries verschenen Kok en Wöltgens om de uitslag van het CDA-VVD-akkoord door te praten. Toen kwamen De Vries en Lubbers met een nieuwe variant op de prop-pen. Brinkman ging *in de sandwich*. Toen de PvdA'ers slikten, moest hij kiezen: het akkoord van zijn fractiecollega's met de VVD handha-ven of zwichten voor het compromis van de ministers. Nog steeds wil-de hij niet de man zijn die brak. 'Het is mij vaak gezegd: had dat maar wel gedaan. Dan was jij er beter uitgekomen, dan was de partij er beter uitgekomen. Het was zelfs beter geweest voor de WAO! Met terugwer-kende kracht is dat allemaal waar, dat erken ik. Maar ook dan hadden we geweldige bonje gehad in de tent: een openlijke breuk met onze ei-gen mensen in het kabinet. Jongens, het is een feuilleton à la Louis Couperus. In vijftig delen,' zucht Brinkman.

De coalitie bestond weer, maar de regie in het CDA was in alle open-heid geruïneerd. Brinkman stond te kijk. Met hem zijn fractie en zijn partij. De indruk was gewekt dat hij als een kwajongen was terugge-floten. Door te dreigen met een kabinetscrisis hadden De Vries en Lub-bers het akkoord van hun eigen partij met de VVD gedemonteerd. Niet de blokkadetactiek van de PvdA was afgestraft, maar Brinkmans man-daat om in de vrije kwestie het CDA-standpunt te realiseren. Brinkman had eerst unanieme steun gehad om de WAO-zaak op te lossen en voor de poging de PvdA tot een keuze te dwingen: een daadkrachtige coalitie of de brui eraan geven. Die eensgezindheid was al in Doorn omge-slagen in een veelstromenland: De Vries wilde niet, Deetman, Kaland en de fractiespecialisten wilden doorzetten, Van Velzen probeerde de zaak bij elkaar te houden en de PvdA tot een breuk te dwingen en Lub-

bers leek aan twijfels ten prooi. De vrije kwestie had Brinkman niet bevrijd, maar alsnog gekneveld.

‘Toen dat in Bergschenhoek was gebeurd, kreeg ik de emmer stront over me heen. Ruud zei de dag erna: “Het is wel heel veel voor jou, dat is wel een beetje erg onevenredig.”’ Lubbers schreef vervolgens een brief aan het CDA-kader waarin hij de PvdA hekelde en vertelde dat hij had moeten dreigen met een breuk om die partij te doen zwichten. Frits Wester kreeg van hem toestemming de brief te lekken naar *De Telegraaf* voor maximaal publicitair effect. Lubbers’ actie werkte averechts: de brief bevestigde alleen maar dat het CDA in grote verwarring was. En het straalde ook nog uit dat Brinkman het niet alleen afkon als het spannend werd. Dan moest de grote baas bijspringen.

Brinkman uit niettemin nog steeds begrip voor Lubbers’ pogingen de zaak te beredderen. ‘Ook Ruud was getroffen door de narrigheid. Na de avond bij De Vries in Bergschenhoek hebben we bij Ruud thuis nog een Corenwijn gedronken. Ruud had er zwaar de pest over in, de verhoudingen in de coalitie waren behoorlijk verziekt. De verkiezingsdatum kwam dicht en dicht bij en Ruud vroeg zich af: “Moet ik opbreken in het zicht van de haven? Dat is ook niet best.” Dus dat hij vervolgens uithaalt naar anderen, daar kan ik me wel iets bij voorstellen.’

De rapen waren gaar. Kaland hoonde het gebrek aan lef om aan de afspraak met de VVD vast te houden en de PvdA tot een breuk te dwingen. Lubbers meldde in de Kamer dat de vrije kwestie geen volledig vrije kwestie was geweest. Brinkman zei daarop dat het leek of de spelregels waren veranderd tijdens de wedstrijd. Zijn fractie was laaiend en voelde zich in de hoek gezet door het afblazen van haar akkoord met de VVD. Brinkman zei zijn collega’s: ‘Ik doe daar heel simpel over: wij hebben onbetrouwbaar gehandeld.’ Fouten in de communicatie gaf hij als oorzaak aan. Krachttermen vielen, witheet waren de fractieleiden.²¹³ Brinkman: ‘De fractie zei dat ik me niet onder druk had moeten laten zetten door het kabinet. Men vond dat ik het kabinet naar huis had moeten sturen.’ Die mening was Ruud Lubbers ook toegegaan. Niet eind januari 1993, maar mei 1994. Op een besloten bijeenkomst van oud-KVP-bestuurders gaf hij op 14 mei van dat jaar – elf dagen na de verkiezingen – toe dat het CDA in Bergschenhoek ‘beter had kunnen breken met coalitiepartner PvdA’.²¹⁴

De coalitie strompelde verder. Wim Kok vroeg zich openlijk af of hij met Brinkman in een kabinet zou willen zitten. Het aloude balloteren van CDA’ers door de PvdA leek weer te beginnen. Ook kondigde Kok

aan het terugdringen van het overheidstekort minder belangrijk te gaan vinden vanwege de recessie: een tandje minder kon ook wel. De spanning liep snel op. Twijfel begon te knagen. Tineke Lodders, de nieuwe vice-voorzitter van de partij, benaderde Lubbers. 'Tineke kwam naar mij en vroeg: "Moet dat lijsttrekkerschap van Brinkman wel doorgaan?" Ze maakte Elco mee, vertelde ze, en wist natuurlijk ook dat Bergschenhoek geen fraaie zaak was geweest. "Gaat hij het écht redden, Ruud?" vroeg ze. "Er is zoveel onrust in de partij." Toen schrok ik, want ik had zoiets van: het moet gewoon kunnen met Elco. Hij heeft grote kwaliteiten en kan het best. Ik draag daar een grote verantwoordelijkheid, omdat ik vond dat ik Elco niet kon afvallen.'

Niettemin liet Lubbers zich in de media ontvallen best een vierde kabinet te willen leiden. De signalen van Kok en Lubbers waren veelzeggend. Van Velzen besloot begin maart Brinkman snel en definitief als kandidaat-lijsttrekker te laten kiezen. Lubbers liet instemming blijken, zoals hij ook tegen Lodders had gezegd dat hij Brinkman steunde. Er was één tegenstander: Elco Brinkman. Die zag de bui al hangen. 'Het was al begonnen met die vroege aanwijzing door Ruud, die hij niet met mij had besproken. Dus toen Wim van Velzen bij me kwam voor die vervroegde aanwijzing, heb ik gezegd dat ik er niks voor voelde. Ik zei: "Dat verkeert in zijn tegendeel. Dan moet je uitleggen waarom je de normale procedure niet volgt. Het doet alleen nog meer afbreuk." Maar er waren toestanden gekomen. "Het rommelt en het doet. Dat moet worden gestopt," zei Wim.' Brinkman verzette zich tegen deze onverhoedse stap, maar Van Velzen zette door. 'Wim zei: "Het moet tóch gebeuren. Ik heb het besproken in het dagelijks bestuur en met Ruud." Hij wist zeker dat het met applaus zou worden begroet, waarna ik met meer gewicht kon optreden. Dat begreep ik wel, als zoiets lukt tenminste, maar ik vond het risico te groot. Dat is allemaal nog een keer doorgemeten, het was voor mij een kwestie van een paar dagen. Ik was toen een beetje lijdend voorwerp.'

Fantastische vangballen

Het partijbestuur wees Brinkman op 8 maart 1993 aan. De steun voor de lijsttrekker was bijna unaniem. CDJA-voorzitter Jack de Vries vond, als enige, de aanwijzing te vroeg en een weinig elegante overvaltactiek. De jongeren wisten niet dat ze daarmee Brinkmans eigen gevoelens vertolkten. De rest zei: 'Ja, van harte,' vertelt partijbestuurder Jannie

van den Hul. 'Van Velzen zag dat de goede lijn werd afgebroken. Ruud had Elco genoemd. Gebeurt het niet vaak dat iemand wordt aangewezen als kroonprins en vervolgens afbrandt doordat de partij die kandidatuur niet overneemt? Dat hadden we bij de PvdA gezien, en dát wilden we niet. Tegen die achtergrond kwam deze doorbraak; de partij was aan zet. Ik denk dat we moeten zeggen dat Elco in een bijna onmogelijke positie is geplaatst. Hij vond zelf ook dat het een onmogelijke druk op hem heeft gelegd.'

De beoogd lijsttrekker merkte al snel dat zijn analyse de juiste was. 'Het heeft niet geholpen. Het leverde in de partij vooral een gevoel op van: het is weer over ons en zonder ons geregeld.' De leider in spe bleef lijdend voorwerp. Zoals hij bij de afhaalnasi boog, zo slikte hij de poging van de voorzitter om greep op het gebeuren te houden. Van Velzen verzucht: 'Zolang van tevoren je kandidaat-lijsttrekker aanwijzen om de onrust in de partij voor te zijn... het heeft ertoe geleid dat Brinkman en Lubbers zichzelf in een zwart gat hebben geworpen. Alletwee, met de handen geboid zijn ze de berg af geroeld.'

Ruud Lubbers trok uit deze episode een eigen conclusie. Nu de coalitie zo moeizaam bleef functioneren en het leiderschap in het CDA niet langer eenduidig was, overwoog hij een oud scenario: Dries van Agts 'Wilson-figuur'. Hij besprak met Brinkman de mogelijkheid van een tussentijds opstappen als premier als onderdeel van een bredere vernieuwing van de CDA-top. Het zag er immers naar uit dat de partij weer een reeks gezichtsbepalende lieden zou kwijtraken: Lubbers zelf, Kaland, Euro-lijsttrekker Jean Penders, Bert de Vries. Ook de partijvoorzitter hield het langzamerhand echt voor gezien. Ondanks het Program van Uitgangspunten had Van Velzen, ook in zijn eigen beleving, het elan niet terug kunnen brengen. Om de komende personeelswisselingen goed op te vangen leek Lubbers een spreiding in de tijd verstandig. Brinkman was wel in voor zo'n geplande aanpak, al vond hij die wat geforceerd.

Zo kon het CDA weer dynamiek krijgen hoopte Brinkman. Daartoe ging hij ook met Felix Rottenberg, de gedreven PvdA-vernieuwer, in debat. Hoewel elkaars tegenpolen, in uitingen en uiterlijk, bleven ze elkaars geheime bondgenoot. 'Felix en ik werden geconfronteerd met het immobilisme in eigen kring. De stijl en cultuur zijn wel anders, want bij de PvdA vechten ze elkaar de tent uit, terwijl het CDA meer van de consensus is. Toch hadden wij beiden te maken met hetzelfde probleem: een steeds meer in zichzelf gekeerde partijbureaucratie met weliswaar hardwerkende mensen die alles voor hun partij over heb-

ben, maar die onvoldoende een afspiegeling vormen van de gehele achterban, laat staan van het steeds grotere zwevend electoraat. Als je dan de ruimte voor verandering gebruikt, wat hij heeft gedaan, dan verwijder je je wat van je club.' Brinkman hoopte die ruimte ook te kunnen gebruiken. Was hij niet in een kansrijker positie dan Rottenberg? Hij onderschatte echter dat juist hij zich als leider in spe minder afstand van zijn club kon veroorloven dan een partijvoorzitter wiens achterland De Balie was.

In het CDA was die ruimte belast door de wisseling van de wacht die dichtbij kwam. Brinkman: 'Het was een interregnum dat we zelf hadden georganiseerd. Het was al jaren daarvoor ontstaan doordat Ruud zei "Ik ga weg" en mijn aanwijzing er een was met horten en stoten. Ruud en ik hadden het er wel eens over: misschien zou Ruud beter de verkiezingen en de formatie nog kunnen doen. Dan had hij in 1989 niet aangekondigd dat hij zou weggaan en misschien het premierschap ook nog gedaan om na een jaar vaarwel te zeggen. Die variant is aan de orde geweest, maar dat was allemaal verbruikt toen. Vooral omdat we zo'n oplossing eigenlijk ook niet eerlijk vonden ten opzichte van de publieke opinie. "Ja, dat kan nou eenmaal niet," constateerden we.' Van Agts tactiek met de 'Wilson-figuur' durfden zij niet te herhalen.

De tegenvallers in de economie en de oplopende politieke druk boden ruimte voor een andere optie: een kabinetscrisis in de zomer. Het verkiezingsprogram kon klaar zijn aan het eind van de begrotingsbesprekingen en het noodscenario lag er al. Lubbers zou de druk van Kaland en Brinkman weer benutten om een draconische begroting te eisen, een aanval op Wim Koks tandje minder. Na een breuk konden dan in het najaar verkiezingen worden gehouden. Dat had nog een ander voordeel: begin 1994 zouden er drie verkiezingen op rij zijn. Dat leek vragen om ongeïnteresseerde kiezers en overspannen partijkaders.

Lubbers: 'De slechte conjunctuur heeft een rol gespeeld, het werd moeilijker. Daarbij heeft de kritiek van Kaland een positieve functie gehad, want de druk uit de Kamer gaf de mogelijkheid om tegen de PvdA aan te duwen. Kon ik zeggen: dit is de grens voor het CDA. Die strategie liep goed tot in augustus of september 1993. De mooiste voorbeelden daarvan waren de ingrepen in de ww en de bijstandswet. Het ww-punt zat absoluut vast vóór die zomer. De Vries en ik zeiden tegen elkaar: "We zullen niet wijken. We slapen er een nachtje over, maar als het na de zomer niet kan met die ingrepen..." Het kon niet en wij meenden ook dat het niet kon. We hadden het gevoel: we kunnen de poot stijf houden, we winnen het.' Een breuk zou verantwoord zijn als de PvdA niet omviel.

Op Lubbers' departement werd alvast bekeken hoe een crisisdraai-boek eruit moest zien, vertelt zijn woordvoerder, RVD-directeur, Hans van der Voet.²¹⁵ Brinkman kon zich in deze opzet vinden, hij zou de crisis niet forceren en alsnog het loon krijgen voor de schade aan zijn ziel en imago, die hij door Bergschenhoek had opgelopen. 'De redenering was: als de begrotingsvoorbereiding in de zomer vastloopt, dan heb je aan het eind van het jaar verkiezingen. Als we die zo naar voren halen dan hoopt zich niet een halfjaar frustratie op. Het verkleint ook de risico's.' In deze redenering kon Lubbers' optie zélf bij een plotse crisis alsnog de lijst te trekken weer op het tapijt komen. De Wilson-fi-guur kon dan toch nog opduiken! Na verkiezingen en kabinetsforma-tie zou Lubbers begin 1994 de stap naar Brussel kunnen zetten. Het vertrek van Commissievoorzitter Jacques Delors was hét gesprek in Europese kringen. Deze aanpak kwam expliciet niet aan de orde in het contact met Brinkman. Wel maakte Lubbers werk van het wegnemen van de blokkade voor dit opzetje: de partijvoorzitter. Zou die vertrok-ken zijn, kon Brinkman wel weer met een *fait accompli* tot zwichten worden gebracht. Net als in Bergschenhoek was gebeurd immers.

Lubbers benaderde Wim van Velzen herhaaldelijk voor een staatsse-cretariaat. Zo probeerde hij Marius van Amelsvoort, de CDA'er naast Wim Kok op Financiën, dat voorjaar te vervangen door de partijvoor-zitter.²¹⁶ Na 24 uur bedenktijd bedankte Van Velzen voor zo'n techni-sche, weinig politieke functie. Ook werd hij gevraagd voor Defensie, maar daar hoefde hij 'nog geen seconde over na te denken'. Uiteinde-lijk maakte hij bekend dat hij naar het Europees Parlement zou gaan. Maar dat zou nog een jaar duren. Aan de top van het CDA zat nu nog een *lame duck*. Van Velzens greep verslapt zienderogen.

'Lubbers-III had geen *Leitmotiv*. De *Agenda van de toekomst* van 1989 was een bestuurlijk ding, een opsomming van waar je mee bezig bent. Er zat geen kernbegrip in. Dat kun je maar een tijdje uithouden, er kwam verder niks uit,' vertelt Van Velzen. 'Ook de miljoenennota's van Lubbers-III waren elke keer een opsomming van x, y en z. Lubbers was sterk in analyses, contexten, in het verwerken van een hele hoop informatie, maar zwakker in de conceptie. Die kwam meestal van an-deren. Wij hebben Lubbers allerlei suggesties gedaan, hele notities schreven we. Over de sociale vernieuwing en hoe die te combineren met de verantwoordelijke samenleving. Er is niets van terechtgeko-men. De coalitie was verlamd. Het cement deugde niet. We deden sug-gesties voor een dynamische aanpak, ik schreef eindeloze verhalen, be-legde bijeenkomsten met de tuinbouwsector op het ministerie van

Landbouw met Bukman en De Vries. De communicatiekloof tussen Den Haag en het land werd groter. Het beleid werd uitgelegd, maar er was te weinig aandacht voor geluiden van onderop. Ik had voor mijn tweede voorzittersperiode als motto *politiek dichtbij mensen*. Maar ik liep op veel dingen kapot. Er was geen coherent gevoel. Het gingen korreltjes worden in de partij, mensen bewogen niet meer. Ik had een groot gevoel van onmacht. 1992-1993 was het meest frustrerende jaar van mijn voorzitterschap.'

Intussen was Gerrit Braks met zijn programcommissie fors op streek. Hij moest in juni een tekst klaar hebben, maar Braks kon weinig sturing geven. Hij ging de wereld over voor zijn campagne om secretaris-generaal van de landbouworganisatie van de VN te worden. 'Hij deed zijn best als voorzitter, keek in het vliegtuig naar de conceptstukken en was ook een prima vergadervoorzitter. Maar greep kreeg niemand erop. We lieten te veel gebeuren,' vertelt Paul Doop. Braks spreekt het niet echt tegen. 'Ik was nu eenmaal nog met iets anders bezig dan de programcommissie. Ik vond ook dat het CDA me de ruimte moest geven na alles wat er was gebeurd rond mijn gedwongen vertrek. Maar ja, die campagne-reizen en de programcommissie gingen gelijk oplopen. Ik deed mijn best alles bij te houden, maar moest in de finale fase toch veel overlaten aan Ad Kolnaar (de SER-econoom).'

Brinkman zat ook hier lastig: hij was adviseur van de commissie, maar er werd van hem verwacht dat hij zijn stempel zou zetten op het verkiezingsprogram. Van Velzen hield zich op de achtergrond. 'Ik vond: Elco, het is jóuw program en hield me er redelijk verre van, omdat zijn positie lastig was.' Pas op de valreep kon Brinkman voldoende druk uitoefenen om enkele van zijn prioriteiten voor het voetlicht te brengen. 'De totaalafweging was vluchtig en gehaast. Ik heb steeds de rol gekozen van: de partij die zoveel verschillende visies kent – en daarom ook zo'n aardige partij is – moet er écht geloof aan hechten dat we een andere kant op gaan. Anders is het trekken aan een dood paard. Ik heb niet met de vuist op tafel geslagen. Een lijsttrekker moet niet alleen maar roepen: als je niet dit of als je niet dat... Ik geloof niet dat dat goed werkt.' Paul Doop spreekt zelfs van een non-interventiebeginsel tussen de verschillende werkgroepjes die de tekst voorbereidden. 'Elco was op een vragende manier actief. Hij stuurde indirect, was niet dominant. Hij liet zich sterk leiden door de rekenmodellen van Kolnaar. Niemand stelde die ooit ter discussie. Ik ook niet.'

Brinkman luisterde vooral naar Jelle Zijlstra en Rabo-chef Herman Wijffels. Achter de schermen en via hun lange-termijnrapport over de

overheidsfinanciën zetten zij de toon. 'Dat rapport van die twee was het uitgangspunt van het denken voor de fractie, voor het sociaal-economisch blok in elk geval. Dat was ook de opdracht van de program-commissie. Ik heb dat niet allemaal zelf uitgevonden,' zegt Brinkman. 'Ik heb met Jelle en Herman heel veel contact gehad. Ik vind het wat merkwaardig dat mij het verwijt is gemaakt dat ik zo de nadruk legde op de economie en het geld in plaats van op zorg. Terwijl nota bene in de jaren daarvoor was gezegd: nou moet je zorgen dat je van dat profiel van de welzijn-en-zorgminister af komt.' Een beetje lijdend voorwerp, ook hier.

Onder hoge druk voerde de programcommissie nog twee fundamentele discussies: over individualisering en de positie van het gezin, en over de stroperigheid in relatie tot de maatschappelijke organisaties. Bij het eerste punt kwam de sociale zekerheid op tafel: hoe kon je bij steeds meer individualisering de solidariteit als grondslag van het zekerheidsstelsel overeindhouden? Dat klemde, omdat de rekenmodellen uitgingen van een blijvende bloedarmoede in de economie. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Jos van Gennip, maakte zich zorgen over 'de spierballentaal' die sommigen in de partij bezigden. 'Die hebben we zoveel mogelijk proberen te dempen.'

Ook Braks merkte dat, zeker toen er rond het thema van de stroperigheid een literaire strijd om de titel van het stuk ontbrandde. Brinkman wilde het program *Doen wat moet* noemen. Het was geen toeval, dit leentjebuurt bij Jan de Konings motto 'als niet kan wat moet, dan moet maar wat kan'. Brinkman wilde het CDA laten doen wat moest, niet alleen wat kon.

Van Gennip betrok Van Velzen bij de discussie over het program. In mei kwam een concept hem onder ogen. 'Ik ben me rot geschrokken,' erkent de partijvoorzitter. 'Jos van Gennip en ik hebben de tekst nog zitten bijploegen, want zo kon het niet. Niet alleen de toon moest minder eenzijdig neo-liberaal, er moest meer evenwicht in het sociale aspect komen.'

De strijd om de titel werd in een hordeloop beslecht. Frits Wester kwam met alternatieven, die meer de roem van de eerdere kabinetten-Lubbers moesten uitstralen: *Knopen doorhakken. Geen woorden maar daden* zelfs. Men vond die toch te Rotterdams en suggestief, een impliciete kritiek op Lubbers' derde kabinet. Van Gennip varieerde toen Brinkmans De Koning-formule naar *Doen wat echt telt*. Braks pakte dit op: 'Daar maakten we van: *Wat echt telt*. Dat vond ik héél sterk. Een prima titel.' Zo viel 'doen' weg.

Het evenwicht kwam er nu Brinkman zich in de eindfase meer liet gelden en de inhoud van het stuk werd 'bijgeploegd'. Bij de sociale zekerheid werd de harde lijn gerelativeerd. Men ging uit van een nullijn voor alle inkomens, zodat ook de uitkeringen niet zouden stijgen. Dan bleef het vangnet betaalbaar, zeker als de vereiste WAO-ingrepen zouden worden doorgezet. Problematisch was dat de bejaarden er bekaaid af zouden komen: de WAO bleef ook op nul en wie een klein pensioen had zou meer daarvan moeten inleveren. Brinkman drong aan op evenwicht, op een minder zwartgallige benadering: 'Op het laatste moment werden *issues* die ik had genoemd besproken: differentiatie van het vangnet voor de verschillende groepen, aftrek van lasten voor starters, voor het midden- en kleinbedrijf en de land- en tuinbouw, voor investeringen in *research and development* en het beroepsonderwijs. "Pas nou op dat je niet alleen ellende uitstraalt, je moet de mensen ook wat positiefs voorhouden. Dat moet je voelbaar, tastbaar en met elan presenteren. Geef aan dat een arbeidsongeschikte in sociaal opzicht een ander vraagstuk vormt dan een bejaarde," zei ik. Ik heb daarom bepleit de ouderen volledig aan de loonontwikkeling te koppelen en de andere uitkeringen voor de helft. Op dat punt van de kleine pensioenen heb ik een stevig pleidooi gehouden: Als we aan zelfmoord willen doen, moeten we dat soort frasen opnemen!'

In de commissie kwam op de valreep een koersconflict bovendrijven. 'Men werd het niet eens over een concrete lijn bij het snijden. Inclusief de AOW,' vertelt Doop. 'Elco zei toen: "Ik heb over dat punt in het vorige CDA-Jaarboek iets gezegd. Op geen passage in een verhaal heb ik ooit zoveel reacties gekregen! U gaat toch niet de AOW aanpakken? vroeg men." Het bewees voor hem dat dit supergevoelig lag.' Brinkman vond het niet alleen electoraal dom voor een partij die de helft van de oudere kiezers trok. Hij had er ook een ideologisch motief voor. 'Het leek me niet erg handig om te roepen dat wie een beetje heeft gespaard voor zijn eigen pensioen fors in de bus moet blazen. Inhoudelijk niet. Omdat wij mensen meer eigen verantwoordelijkheid willen geven, ook voor de opbouw van het oudedagspensioen. En dan vervolgens zeggen: als je dat nu toch hebt gedaan, kun je nog wel wat extra inleveren? Dat stimuleert niet echt. Het leek mij niet handig daarmee te komen...'

De commissie volgde de beoogd lijsttrekker nauwelijks. Er werd zelfs over gestemd, de enige keer dat de commissie dat deed. Met één stem verschil besloot zij het AOW-punt weg te laten. Brinkman vond het vreemd. 'Het heeft me verbaasd dat daarover gestemd moest wor-

den en het laveren was langs het randje van het ravijn.' Paul Doop vond het pijnlijk: 'De conclusie werd: niets zeggen. Ik vond dat een jezuïetenoplossing. Men was zich in elk geval bewust dat dit een tijdbom was.'

Felix Rottenberg probeerde intussen zijn PvdA meer dynamiek te geven. Nog een tijdbom, zo bleek, want daardoor zakte tussen de PvdA-fractie en de bewindslieden de sfeer beneden het vriespunt. Slachtoffer werd Elske ter Veld, de staatssecretaris voor de sociale zekerheid. Zij verdedigde het zure kabinetsbeleid met vuur, maar haar eigen mensen lieten haar zakken. 'Wie staan er nu achter je?' vroeg haar partner eens. 'Beatrix en Lubbers. Dat is geloof ik niet genoeg,' zei ze.²¹⁷ Staatssecretaris van Onderwijs Wallage mocht weg bij Ritzen en verhuisde naar haar post. Voor zijn plaats vroeg Kok Roel in 't Veld, ooit Van Velzens discussiepartner te Bangkok en aanjager van Deetmans jongerendossier. Wim Kok bracht de twee benoemingen als een kwaliteitsimpuls. Enkele dagen later stond In 't Veld weer op straat. Lekken naar de pers over zijn advieswerk als hoogleraar werden uitgegroot en vertekend, zodat Ritzen hem liet vallen. Het CDA bleef muissstil. Alleen Lubbers liet blijken dat de val van In 't Veld van hem niet had gehoeven.

Lubbers en De Vries draaiden de duimschroeven aan in het begrotingsoverleg. Het scenario van een breuk in de zomer begon te lopen. De PvdA was in verwarring en had behoefte aan profilering door een streep te trekken bij het sociaal stelsel. Het CDA kon met een breuk daadkracht etaleren. Maar het liep anders. In de PvdA herhaalde zich wat in de zomer van 1991 was gebeurd. Lubbers: 'Na de zomer kon dus wel wat voor de zomer absoluut vast zat. In de PvdA was een proces op gang: we willen geen crisis en schuiven geleidelijk op. Het omslagmoment was de begroting voor 1994, een heel stevige begroting, de zuinigste sinds Drees. Het was haast niet te doen voor de PvdA, zó zuinig.'

Het kabinet viel niet. Het plan om het interregnum in het CDA te bekorten viel in duigen. Brinkman zegt nu koeltjes: 'Dat is niet doorgegaan omdat het kabinet tóch kans zag een begroting in elkaar te timmeren. Er werd veel vooruitgeschoven, dat gebeurt wel vaker in een verkiezingsjaar, dus dat is niet zo dramatisch of bijzonder.' Het 'tandje minder' van Kok was een uiting van politiek onvermogen keuzen te maken en door te zetten, constateerde ook PvdA-econoom Flip de Kam.²¹⁸

Na Bergschenhoek was dit opnieuw een spel waarbij de regels tij-

dens de wedstrijd veranderd leken te zijn. Lubbers: 'Ik zie nog de ont-hutste blikken: Nou heb je potverdrie het wéér voor elkaar gekregen en dat willen wij helemaal niet. Dan komt er ontredde-ning. Tóen had Kaland het zeil moeten verhangen, had de partijtop het zeil moeten verhangen. Maar alle kaarten waren geleidelijk op iets anders gezet. In een kleine kring waren ze gezet op de crisislijn. En die crisis kwam maar niet.'

Weer waren alle spelers het zicht kwijt geraakt op wie wat wilde en waarom. De faam die Ruud Lubbers op kostschool genoot als defen-sief *batsman*, had een politieke vertaling gekregen. Zijn klasgenoot Jean Penders: 'In het cricket heb je op een gegeven moment een fase dat je bij wijze van spreken geen punten meer hoeft te maken. Je moet al-leen zorgen dat je eigen team het tot het einde van de match volhoudt. Ruudje maakte fantastische vangballen zo nu en dan.'²¹⁹

Lubbers stak nog twee ijzers in het vuur. Ten eerste verweet hij de senaatsfractie een breuk met de PvdA te verhinderen door de euthana-siekwestie te vertragen. Hij vertelt dat Kaland en de zijnen 'daar onbe-wust en ongewild een rol hebben gespeeld. Net zoals de PvdA in de Tweede Kamer gingen zij catenaccio-voetbal spelen. Ik wilde per se de euthanasiewetgeving in het *Staatsblad* hebben. Dat is de enige zaak waar ik ooit de portefeuille heb gesteld, al in het kabinet daarvoor met de VVD. Ik voelde aan dat er in een nieuwe kabinetsperiode een liberale variant uit zou komen, dus wilde ik nu doorzetten. Zolang het CDA in de Eerste Kamer die wetgeving vertraagde, moest het kabinet blijven zitten'. Dat verwijt viel niet best, want het maakte duidelijk dat Lub-bers het scenario achteraf wilde bijstellen. Brinkman en Van Velzen schoven nu ook op. Zij voelden niet veel meer voor scenario's, die op het *moment suprême* uitstel opleverden en tot dat moment hun han-den bleven binden. De actieve euthanasie op de coalitie werd weer uit-gesteld.

Lubbers legde vervolgens zijn tweede ijzer in het vuur: vervroegde verkiezingen door technisch-bestuurlijke maatregelen. 'Dat was de volgende variant,' zucht Brinkman. 'Daar is een heel open gesprek over gevoerd met Felix Rottenberg en Wim van Velzen aan de hand van een notitie van Djoek de Graaff.' Deze CDA-staatssecretaris van Binnenlandse Zaken was nagegaan of de Kamerverkiezingen ver-vroegd konden worden, eventueel gecombineerd met de gemeente-raadsverkiezingen. Rottenberg én Van Velzen zagen moeilijkheden, vooral organisatorische, voor hun partijen. Lubbers niet: 'Ik dacht: mijn werk is klaar, ik kan eerder weg. Grijp dus de gemeenteraadsver-

kiezingen aan om te zeggen: ik ga tegen de kerst demissionair worden om te forceren dat er eerder verkiezingen zijn. Ik overleg dit met Elco. Die denkt er over na en zegt: "Ik zou dit niet doen." Hij wilde die crisis eerder en zag dit als een mogelijkheid het kabinet langer te laten leven dan het al hoorde te leven. Ook dat scenario lukte dus niet.'

Brinkman en Lubbers dreven nu snel uit elkaar en begonnen elkaars motieven te wantrouwen. Terwijl Brinkman en Van Velzen omwille van een ordelijke campagne een breuk op de valreep niet meer lustten, net als Rottenberg, bleef Lubbers een vervroegde val bij het begin van het kerstreces van de Kamer boven tafel houden. Dat bleef niet verbor-gen.

De oude mentor, Jan de Koning, raakte ten einde raad. Hij had de pogingen van Van Velzen, Van Montfrans en anderen om meer begrip te kweken tussen de gaande en de komende man – en ook met de senatoren – sterk gesteund. In vertrouwen had De Koning Brinkman opgepord zich ondubbelzinnig te ontwikkelen als de nieuwe nummer één. 'Elco, jij moet het zeggen,' had hij hem op het hart gedrukt. Willemien van Montfrans: 'Jan de Koning vond dat Elco de ruimte moest krijgen om zich als fractieleider te ontplooien. Hij stond achter hem. Jan vertelde me: "Elco krijgt geen kans." In de zomer van 1993 was Lubbers al openlijk contra Brinkman. "Dat kán zo niet," zei Jan.'

Laat Brinkman zijn karwei beginnen

'Ik ben, toen de campagne in aantocht was, naar een spreekbeurt van Brinkman in Heerenveen gegaan. Je had de gezichten moeten zien,' gnuift Hans Wiegel. 'Komt daar de Commissaris zomaar zelf binnen, bij een andere partij, schuift onaangekondigd in een van de rijen... Prachtig vond ik dat. Nou, daar kwam Brinkman op met – hoe heet zo'n apparaatje? – zo'n ding op je revers en loopt over het toneel. Hij sprak Lubbers aan, die op de eerste rij zat. "U, mijnheer de minister-president, u zegt ook al vele jaren, dat..." Ik keek wel op. Een aparte techniek, te modern voor mij, zal ik maar zeggen. Zou ik zo'n opstelling hebben gepikt?' Wiegel houdt even in en vervolgt met een grijns: 'Als ik zou hebben besloten dat dit mijn laatste periode was, dan had ik die... laat ik zeggen... plagerijen onthecht en met plezier bekeken. Die horen erbij. Maar als ik ten diepste nog niet aan vertrek had willen denken, tja dan ligt het anders.'

De zomer van 1993 was de stilte voor de storm. Er gebeurde ter-

loops van alles. België bekleedde het EU-voorzitterschap en midden in een monetaire crisis stierf plotseling koning Boudewijn. Premier Jean Luc Dehaene moest in één weekend een onvoorbereide troonopvolging regelen, de franc redden en een Europese muntcrisis voorkomen. Zijn reputatie van loodgieter bewees hij eens te meer door in de weken na dien ook nog een slepend conflict over de Europese Centrale Bank en andere vestigingsplaatsen van EU-instellingen op te lossen. Helmut Kohl wist nu wie de ideale opvolger van Jacques Delors was: een christen-democratische Benelux-premier, die elk probleem aankon, pragmatisch en zonder kapsones. Wilfried Martens was inmiddels buiten beeld geraakt en Ruud Lubbers bleef vaag over zijn ambities, los van het oude zeer van de *Wiedervereinigung*.

Bij de Europese Bank liep Kohls gal nog eens over. Toen het niet Amsterdam werd, dreigde Lubbers de vestigingsplaats Frankfurt te blokkeren. Bonn vond hij eventueel acceptabel. De patriot in Helmut Kohl was opnieuw diep gegriefd: Frankfurt staat symbool voor het *Wirtschaftswunder*, de waardevaste D-Mark en de wortels uit 1848 van de democratie in Duitsland. Bonn daarentegen was de tijdelijke, ongeliefde hoofdstad, het *Provisorium* totdat Berlijn in één, vrij Duitsland weer hoofdstad kon zijn. Lubbers gaf wel toe, maar voor Kohl was de maat vol. Hij jutte aan het staatsbanket tijdens de EU-top Dehaene op en regelde dat president Mitterrand uitvoerig met hem sprak. Kohl nam trouwens direct wraak op de Nederlanders. 'Het was de *limit* voor Kohl, die bank. Over en uit,' vertelt Gerrit Braks. 'Dat kostte mij die post bij de FAO, omdat Kohl nu geen *consent* binnen de EU wilde voor één Europese kandidaat. Toen gingen allerlei landen hun eigen koers varen.'

Braks' klus met het verkiezingsprogram was inmiddels klaar. De spierballentaal was gedimd en de verbinding met het nieuwe beginsel-program stevig gelegd. Het CDA was ook begonnen met de voorbereiding van het partijkader. Veertig grote gemeenten kregen extra mensen en middelen toegewezen om het goede resultaat van 1989 vast te houden. De afdelingen en kaders kregen één campagneopzet voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart, de Kamerverkiezingen van 3 mei en de Europese verkiezing van 9 juni.

De opzet was de uitwerking van wat partijsecretaris Cees Bremmer onder de titel *Vuurproef '94* als contouren had geschetst in de lente van 1993. Het besef klonk in dat stuk door dat het CDA voor een lastig karwei stond. Vooral de gezinnen in de middengroepen en de mensen tussen de 35 en 50 jaar waren door het kabinetsbeleid afgestoten van

het CDA, lieten de analyses van de peilingen zien. Veel kiezers waren onzeker, zelfs de trouwe, confessionele achterban onder de ouderen en de boeren.

Hoofddoel van de campagne moest daarom allereerst mobilisatie van de vaste aanhang zijn, die goed was voor 60 tot 70 procent van de CDA-stemmen. Onzekere kiezersgroepen zouden extra gemotiveerd moeten worden: in de veertig steden en twee leeftijdsgroepen waar in 1986 en 1989 fors was gescoord, de jonge, nieuwe kiezers en de middengroep. Het CDA zou drie begrippen moeten vertolken om die kiezers te lokken: stabiliteit, daadkracht en zekerheid. Een stabiel CDA was de garantie voor besluitvaardig beleid dat de werkgelegenheid moest redden en de maatschappelijke onzekerheden aanpakken.²²⁰ Maar datzelfde CDA had vier jaar achtereen een kabinet gesteund dat onzekerheid en werkloosheid bracht, ook bij de zwaksten. Lijsttrekker Brinkman had keer op keer om daadkracht geroepen, maar nooit eens iets voor het CDA mogen binnenhalen. 'En de nummers twee en drie van de CDA-lijst zaten in het kabinet: Yvonne van Rooy en Ernst Hirsch Ballin. Zij voelden er niet zoveel voor om schoten te lossen voor de boeg van hun kabinet. Die salvo zou bij hen zelf aankomen. Zij werden verscheurd in hun loyaliteit,' merkt campagneleider Bremmer op.

Hoe gevoelig het punt loyaliteit lag bleek meteen toen Braks *Wat echt telt* presenteerde. Met chef-ideoloog Van Gennip zette hij uiteen dat het CDA klaarstond voor een nieuwe tijd. De Muur was weg, de Europese Unie een feit. Na de economische sanering onder Lubbers zouden nieuwe prangende vragen aan de orde komen: criminaliteit, participatie in arbeid, vergrijzing. *Wat echt telt* sloot naadloos aan op het beginselprogramma van Steenkamp en Deetman. Het CDA bleef een principieel denkende partij, wilde het benadrukken. Van Gennip wees erop dat het CDA zelf ook voor een nieuwe fase stond. 'Een waterscheiding' noemde hij het en Braks viel hem bij. Dat viel in de pers wel lekker, maar in het CDA niet bij iedereen. Van Gennip wordt nog giftig: 'Gerrit Braks heeft nog op de persconferentie gezegd dat het programma geen breuk was met het coalitiebeleid. Het was een tandje meer. Die term waterscheiding, wat een misverstand! Er was geen hond in de commissie die dacht dat het om het kabinet-Lubbers ging. Iedereen had het over de Muur, over november 1989 toen de wereld in die week op zijn kop werd gezet. Dát was de waterscheiding. Maar nee, er was een paar lieden dat het Binnenhof beschouwt als het epicentrum van de hele wereld. Als ik het had over november '89 zeiden die: dat was toch met het aantreden van het kabinet?'

Ruud Lubbers was in zijn wiek geschoten, hij beschouwde waterscheiding als afzetten tegen hemzelf. Ed van Thijn merkte dat Lubbers gepikeerd was. 'Hij werd ongelukkig met de geest die hijzelf uit de fles had gehaald. Dat moment van de waterscheiding was heel belangrijk. Toevallig was ik die dag op het Torentje om te praten over de Europese Bank. Het woordje waterscheiding lag gevoelig bij Lubbers, ik voelde dat aan en zei: "Hoe kun jij zo'n uitspraak accepteren? Een waterscheiding tussen Lubbers en Lubbers?" Ik strooide wat zout in de wonde,' lacht Van Thijn. Van Gennip hoorde van Lubbers' ergernis en reageerde snel. 'Ik heb hem onmiddellijk een kattebel gestuurd: "Ruud, het ging helemaal niet om jou." Binnen 48 uur heeft hij zich hersteld, maar toen was het al te laat.'

De campagne begon daardoor met een dissonant. Er volgden er meer. Zoals er kritiek te horen was op de stijl van Van Velzen, zo murmurerden sommigen ook over Brinkman. Wat bij zijn loopmicrofoontje nog als onwennigheid met nieuwerwetsigheden klonk, kreeg na zijn officiële aanwijzing als kandidaat-lijsttrekker een venijniger toon. Het gebeurde achter de hand, hij werd er niet openlijk op aangesproken. Vaak had het te maken met de ontspannen verhouding die Brinkman uit zijn tijd als minister van WVC met de wereld van de media en de kunsten had behouden. Zo was Wim Deetman verbolgen dat Brinkman als eregast de uitreiking van de Televizier-ring deed en dit op zondag werd uitgezonden. Ergernis was er ook over de aandacht in de pulppers voor het echtpaar Brinkman. Dat Elco daarin vooral de echtgenoot van de populaire bloemenschilderes Janneke was en dat het met politiek weinig te maken had, zagen criticasters gemakshalve over het hoofd.

Brinkman lacht meewarig: 'Het beeld was: Brinkman loopt van quiz naar quiz, Brinkman staat zo vaak in *Story* en *Privé*. Ik heb in geen quiz gezeten. En op de foto's in die bladen kan ik ze allemaal met het vingertje aanwijzen: het waren bijeenkomsten waar ze allemaal waren, Ruud, Wim Kok, iedereen. Maar er werd gezegd: Brinkman staat in *Story*! Ik had het gevoel: kennelijk moet Barbertje hangen.'

Het ongenoegen werd vooral op Brinkmans assistent Frits Wester geprojecteerd. Zijn creativiteit werd als bedreigend ervaren, zijn prominente rol irriteerde en zijn openhartigheid over hoe het product Brinkman aan de man moest worden gebracht nog meer. Dat haalde de professionele mystiek weg van de geheimzinnige doenerigheid van veel pr-adviseurs. In zijn uitlatingen over de CDA-campagne kwam weinig van de vertrouwde, confessionele klankkleur voor, maar wel veel aan-

dacht voor het bedienen van de diverse media, publiek en commercieel, soft en politiekgericht, *Libelle* en *Vrij Nederland*.

De kritiek op zijn stijl vatte Brinkman op als een code voor iets diepers: 'In dezelfde tijd was er een hele discussie aan de gang over de verhouding tussen oud en nieuw. Niet alleen in poppetjes maar algemeen, in de maatschappij, in de omgeving die aan het veranderen was. Daar aan moesten we niet voorbijgaan, vond ik. Niet een houding van: nu gaan we de grachtengordel napraten, laat de Veluwe maar barsten, maar wel: we zullen opener moeten zijn. De stelling was dat in de taal en in de mensen getoond moest worden dat het CDA openstond voor verandering. Er kwam een nieuw Program van Uitgangspunten, een verkiezingsprogramma, nieuwe presentatietechnieken, noem maar op. Ben je een partij van Zuidoost-Brabant en de Veluwe of wil je meer uitstralen?' Brinkman merkte dat zijn inzet bij de interne discussie over het beginselprogramma en bij zijn Texelse aanpak tot het aansporen tot daadkracht onvoldoende wortel had geschoten. De partijtop had hem wel naar voren geschoven als het nieuwe gezicht, maar verder was zij afwachtend geweest. Vrees voor intern conflict bleef heersen, vrees ook voor de labiliteit van de coalitie, vrees die te forceren.

De nacht van Doorn van 22 januari 1993 – opmaat tot Bergschenhoek – was, kortom, geen zwak moment. Ze was symptomatisch. 'Dat wrikte, daar zat ongemak, niet primair tussen Ruud en mij. Dat lag breder in de partij. Je moet constateren dat dat gesprek niet was afgerond,' zegt Brinkman. 'Om een voorbeeld te geven: in de discussie over het beginselprogram zei ik: prima wat daarin staat, maar met termen als rentmeesterschap kan ik geen kiezers aanspreken in de Kalverstraat. Dat was vloeken in de kerk. Ik zei dat we niet aan letterknechterij moesten doen. Er werd lacherig gedaan over al die verhalen over een kloof tussen kiezers en gekozenen. De vaak vrijblijvende oplossingen van Hans van Mierlo hebben we terecht gerelativeerd, maar we hebben ook zijn probleemstelling ontkend. Daar zit een wezenlijke fout. De gevestigde orde van omroep, kerk, vakbeweging, werkgeversverband en het middenveld dacht: we hebben het toch altijd zo gedaan. Maar als de kerk niet vol zit, kun je dat niet de mensen verwijten, maar de kerk. Als de mensen niet naar de publieke zenders maar naar RTL kijken, moet je dat RTL niet verwijten. Daar hebben CDA'ers moeite mee. Uit vrees voor een verwaterde ideologie en een volkse, populaire presentatie. We kregen iets opsluiterigs in de vaste gebruiken. Men zei: "Het gaat verwateren als we andere woorden gebruiken of een ander ritueel. Dan is het niet meer herkenbaar." Voor wie niet meer herken-

baar? dacht ik. Herkenbaarheid is toch voor de mensen van vandaag, niet voor de wereld van gister? Het CDA moet het element van de saamhorigheid koesteren en uitbaten. Ik vond dat we in het CDA een aantal dingen erg snel opzij schoven. Je mag toch een boodschap uitdragen? Ik ben nu eenmaal een beetje grootgebracht in termen van zending en missiedrift,' vertelt Brinkman.

Hij voegt daar nog iets aan toe. 'De kritiek ging over uiterlijkheden. Dat vond ik flauwekul. Al in de jaren zestig riepen lieden dat de politiek veramerikaniseert. Eerlijk gezegd voel je je opgelaten als je de hele dag handje schudden hier, minuutje daar, *baby kissing and shake hands* moet doen. Het is flauw om dan te roepen dat Brinkman zich liet gebruiken. Ruud en Dries zijn in alle mogelijke posities gefotografeerd. Ruud had buitengewoon persoonsgerichte verkiezingsleuzen. Het is een miskenning om te zeggen dat die stijlkwestie het hoofdprobleem was. Die was een uiting van een onderliggend vraagstuk, de door de partij niet verwerkte cultuuromslag in de maatschappij. Schrale troost, maar ik denk dat het probleem hoe oud en nieuw te verzoenen op een voor beide aansprekende manier veel bepalender is geweest dan allerlei ander geharrewar. Het is onevenredig om te zeggen dat de aanpak in 1994 zo bijzonder was. Alleen, als er een klimaat is waarin men kritiek zoekt, dan is dat makkelijk. Ook die kritiek wordt gepersonifieerd.'

Anderen zijn minder mild. Zij herinneren zich dat de PvdA-campagne écht veramerikaniseerde door meer naar de Clinton-Gore-campagne van 1992 te kijken dan naar Chris Patten en John Major. 'Wim Kok zat in een vliegtuig tijdens zijn campagne, daar hoorde je niemand over. Wij zaten in een bus? Dat was Amerikaans. Het GPV had een bus. De RPF had een dubbeldekker. Nooit iemand over gehoord.' Felix Rottenberg liet zien hoe anders de PvdA-campagne werkte. Hij hield er greep op en koos een 'bijna wetenschappelijke aanpak' met 'verschillende marketing- en communicatietechnieken'. Ambitieuze profileerders als Pronk en Wallage werden gedisciplineerd. 'Wallage heeft vanaf het begin geweten dat het motto slechts Kok, Kok en nog eens Kok zou zijn. Hij moest accepteren dat er een kant-en-klaar verhaal lag.'²²¹

De veenbrand in het CDA smeulde door. Naarmate de economische voorspellingen dat najaar versomberden, werd de noodzaak sterker het verkiezingsprogram aan te scherpen. De afdelingen in de grote steden, de veertig gemeenten waar de campagne extra moest scoren, drongen er echter op aan de plannen een socialer gezicht te geven. Zo dwarrelde de discussie weg van het coalitiebeleid én van de eerste pro-

gramvoorstellen. 'Wat echt telt was beslist een winnend stuk. Het CDA had eerlijk moeten zeggen waar het op stond, men had het program volop moeten oppakken,' zegt Gerrit Braks bitter. 'In plaats daarvan ging de partij schuiven, het uitleggen werd defensief, niet helder en niet effectief. Eerlijkheid is essentieel, juist als je je program brengt.'

Ook Van Gennip raakte ontgoocheld. 'De partij betrok de program-commissie weinig bij het uitdragen. Ik heb mijn handen er vanaf getrokken, het lag in handen van de partij. We kwamen in een spiraal van bijstellingen, correcties en doorrekeningen door Zalms CPB. De waarde daarvan is relatief, maar in de Nederlandse scenariocultuur kun je het publicitair niet maken zonder *goedgekeurd door het CPB*. Het ging mis toen de discussie in de cijfers terecht kwam. Ik kan me voorstellen – maar nou gaan we ver – dat Jan de Koning dat had gered. Die zou hebben gezegd: "Waar hebben we het toch over? We hebben elk jaar de koppelingsdiscussie. Het is heel normaal dat de uitkeringen op nul blijven als de loongroei op nul blijft staan. Dus dan ook de AOW." Alleen Jan had aan deze conclusie van het verkiezingsprogram een duiding kunnen geven die acceptabel was. Dat was zijn unieke gave. Dan hadden we de ellende misschien kunnen dempen.'

De ellende bleef. Lubbers deed een nieuwe poging de verkiezingen op technische gronden te vervroegen. Deze liep opnieuw op niets uit. De sociale zekerheid, en dus de WAO, verscheen weer op de politieke agenda. Opnieuw kwam op tafel of de hoogte en de duur van uitkeringen ongewijzigd konden blijven, nu vanwege de parlementaire enquête naar het sociale stelsel. Deze liet zien hoe dringend nodig structuurveranderingen in het vangnet waren. Niet alleen de regelingen, ook hun uitvoering zaten het doel – mensen weer aan de slag krijgen – in de weg.

Staatssecretaris Wallage deed van alles om beslissingen over de verkiezingen heen te tillen, tot ergernis van Lubbers, die zijn kabinet op dit punt opnieuw onaf werk zag afleveren. Hij spoorde Brinkman aan het CDA te profileren en gaf hem concepten van de stukken en de brief die het kabinet ging versturen. Zo kon Brinkman dat als eis van daadkracht neerzetten. Net als in 1986 met de stelselwijziging sociale zekerheid kon het CDA zich dan bewijzen als partij die doorzet, ook als het moeilijk is. Brinkman zou op een campagnebijeenkomst zijn stem verheffen en het kabinet zou de brief publiek maken. Maar het signaal dat die brief klaar was kwam maar niet.

'De stelling was: het is onzinnig om de organisatie van het sociale stelsel los te maken van de inhoud van de sociale zekerheid. Dat hoort

per definitie bij elkaar,' zegt Brinkman. 'Te veel inactieven is een structureel probleem. De PvdA koos de lijn: de uitvoering moet wel worden gereorganiseerd, maar de polisvoorwaarde is niet aan de orde. Wij wilden afspreken: hoeveel vrijheidsmarges geef je aan het particulier initiatief, wát gaan de uitvoerders doen en wíe voeren dat uit? Het waren moeizame gesprekken. De verhouding tussen Bert de Vries en Jacques Wallage op Sociale Zaken was niet optimaal. Bert kwam er niet uit, want Jacques was de vooruitgeschoven post van de PvdA. Ruud probeerde het een beetje aan te scherpen.' Maar toen Brinkman in de startblokken stond om volgens afspraak zijn punt te scoren, ging de zaak op de valreep een andere kant op. Op het Catshuis-overleg meldde Lubbers desgevraagd: 'Goed dat je erover begint, die brief gaat niet uit. Jacques trekt het niet.'

Toen Brinkman in een rede in Groningen toch de afgesproken boodschap verkondigde, was hij de gebeten hond. 'Ik begrijp best, zei ik tegen Ruud, dat het aan het eind van Lubbers-III niet meer tot een inhoudelijk voorstel hoeft te komen. Maar het gaat om het uitschrijven van een marsroute,' blikt Brinkman terug. 'Je doet loze verkiezingsbeloften als je je kop in het zand steekt. Het uitvoeringsmodel was sterk naar de overheid toegeredeneerd, terwijl wij van oudsher juist de positie van de sociale partners onderstrepen. Het was weer hetzelfde gedoe: een compromis in vage formuleringen waarin we ons niet herkennen. De fractie zei: het gaat om structurele problemen. Dat kreeg achteraf nog veel grotere gevolgen. Want vervolgens kwam de IRT. Dat heeft zulke dimensies kunnen krijgen omdat er niet meer voldoende cement in de coalitie zat.' Lubbers zucht: 'De WAO is het ene drama na het andere geworden. Nou ja, goed, dat is dus het verhaal over het kabinet-Lubbers III.'

Lubbers trachtte dit fiasco – een 'total-loss' in zijn beleving – toe te dekken. Op de CDA-partijraad herhaalde zich wat na Bergschenhoek was gebeurd: Brinkman corrigeerde de premier: 'Het is niet (gebeurd) omdat het kabinet het niet wilde, meneer de minister-president, het is omdat de PvdA het niet wilde.' De CDA-ministers hadden hun lijsttrekker laten vallen omwille van de PvdA-pijn. Brinkman was opnieuw in zijn hemd gezet.

Om te bewijzen dat net als bij de nasi rames van januari de spelregels waren veranderd, liet Frits Wester de conceptbrief, die Wallage had tegengehouden, uitlekken via *Trouw*. De Vries was ziedend, net als Wallage, maar die kreeg door wat gebeurd was: 'Pas later bleek mij dat CDA-bewindslieden onderhands aan Brinkman ambtelijke concepten

hadden laten zien waarvan hij verwachtte dat ze de basis zouden zijn voor het regeringsstandpunt. Lubbers heeft Brinkman te lang in de gedachte laten verkeren, dat hij dat punt wel binnen kon halen. De besluitvorming in het kabinet liep namelijk in een andere richting. Het eind van het liedje was dat Brinkman met lege handen stond.²²²

Lubbers was des duivels. 'Inktzwart' noemt hij zijn stemming. Opnieuw had Brinkman *en plein public* laten zien dat het kabinet de CDA-koers blokkeerde terwille van het eigen voortbestaan. De onrust over het program groeide. De onmin over de campagnestijl sudderde door. Er was onenigheid over de verkiezingsleus, over de nadruk op de lijsttrekker en over de manier waarop het kabinetsbeleid in de campagne zou doorklinken. In het *CDA-Jaarboek 1993-1994*, dat in september uitkwam, speelde dat laatste punt op. Drie voormalige lijsttrekkers van ARP, KVP en CHU maanden Brinkman niet te veel afstand te nemen van dat beleid. Ze deden misprijzend over de moderne campagne-technieken. Biesheuvel noemde het een handicap dat Brinkman Lubbers moest opvolgen en Udink zei zelfs dat niets prachtiger zou zijn dan als Lubbers opnieuw bereid was de lijst aan te voeren. 'Iedere andere oplossing, hoe goed op zich ook, is altijd een slag minder.'

Biesheuvel had nog een advies: 'Ik hoop dat Lubbers bereid is om in de campagne achter de lijsttrekker ook nog eens op te treden. Dat kan voor Brinkman een heel belangrijke rol vervullen. Maar bovenal moet Brinkman proberen zichzelf te zijn. En daarvan moeten zijn adviseurs zich ook goed bewust zijn.'²²³ Zulke adviezen en opvattingen van oud-leiders – in hun tijd goed voor zware verkiezingsnederlagen – waren weinig bemoedigend voor de nieuwe lijsttrekker. Brinkman haalt de schouders op. Hij zou het kabinet toch niet laten vallen? Maar het was niet eenvoudig een ploeg te verdedigen, die de sleutelfiguren zelf nog diezelfde zomer hadden willen ontbinden. Zijn eigen artikel in datzelfde *CDA-Jaarboek* gaf aan wat hij wilde. Hij noemde het *Knopen doorhakken*. Inderdaad, een van Westers afgewezen titels voor het verkiezingsprogram en de eis van de peetvaders in hun eerste gesprek met de coalitietop twee jaar eerder.

Biesheuvel zou meer op zijn wenken worden bediend dan hij had mogen dromen. Het CDA-topberaad werd omgezet in een centrale campagneclub, waaraan ook de premier deelnam. Alle problematische lijnen kwamen daar bij elkaar. Partijsecretaris Cees Bremmer was formeel weer campagneleider, maar in de centrale club met de topkandidaten en Van Velzen, Lubbers en Wester, kon hij weinig gewicht in de schaal leggen. Discussies over de stijl en aanpak van de CDA-reclame-

campagne, de raambiljetten en de plakкатen werden pijnlijk. Een foto van Brinkman met de leus *Laat Brinkman zijn karwei beginnen* belandde meteen in de prullenmand. De campagneraad wilde geen leus met de naam van de lijsttrekker. Alles moest worden ingetoomd, op een gegeven moment ging Van Velzen zelf mee naar het reclamebureau.

De campagne begon onder een duister gesternte. In oktober sprak Lubbers, onder vier ogen met Wim van Velzen. Deze ervoer dit als schokkend. 'Het was mij duidelijk dat Lubbers geen vertrouwen meer had in Brinkman. Het was ook op dat moment dat Lubbers de eerste signalen kreeg dat Mitterrand met Dehaene aan het praten was. Lubbers' argumenten waren zeer persoonlijk geaard. Daar kon ik niet mee naar de partij gaan. "Hoe krijg ik dat nou verkocht, man?" zei ik. Het was niet te communiceren.'

De campagneraad besprak daarna hoe Lubbers in het land zou optreden. Hij zei zelf: 'Niet te veel, want dan loop ik voor de voeten. Maar ook weer niet helemaal niet, want dan is het of ik me distantieer. Een aantal keren dus: in het begin, in het midden en nog een keer aan het slot. Puur ter ondersteuning.' Maar de aangebrande premier vond het moeilijk zich er niet in te mengen. Net als in de formatie van 1986 kon hij zich niet inhouden en aan de zijlijn blijven. Justitie-perschef en campagnerot Jan Schinkelshoek raakte er ongewild in betrokken. 'Ik dronk wel eens een borrel met de heren. Al midden 1993 kwamen Bert en Ruud met hun het-roer-moet-om-verhalen. Lubbers was bezorgd. De partij waarvoor hij zich jarenlang had ingespannen dreigde af te brokkelen. Hij wilde het CDA minimaal achterlaten met 45 zetels, het aantal dat hij van Van Agt had overgenomen. Zijn grote fout was dat hij niet lijdend kon toezien en op de achtergrond zich er actief mee ging bemoeien. Lubbers ging wrijven in een vlek. Je weet wat er dan gebeurt: de vlek wordt groter en hardnekkiger.'

Lubbers begon een reeks sleutelfiguren aan te merken voor vervanging, met name Frits Wester en Wim van Velzen. Hij legde nog een keer een lijntje naar zijn mentor en besprak met hem het idee naast Brinkman andere CDA-toppers als kandidaat-premier op te voeren. 'Jan de Koning zei mij: Ruud, het is niet meer te keren.' Lubbers probeerde nog een ander te activeren, Wim Deetman. Maar ook die poging liep op niets uit. 'Wim heeft natuurlijk mee dat hij een man is met politiek invoelingsvermogen. Hij heeft op een gegeven moment gevoeld dat de zaak niet meer te redden was, maar hij heeft daar verder niets mee gedaan. Deetman is niet naar (de oud-CHU'ers) Kaland gegaan, niet naar

Scholten gegaan, niet naar Van Leeuwen om beraad te houden: Jongens, we raken in grote moeilijkheden. Die vier waren meer met het afsluiten van deze periode bezig dan met de vraag hoe het daarna verder moest.'

Ook indirect voerde Lubbers de druk op. Hij uitte in café Nieuwspoort zijn zorgen over de veramerikanisering van de Nederlandse politiek en bij twee journalisten van *Vrij Nederland* ging een lampje branden. Een intimus van de premier had hen kort daarvoor dezelfde analyse gegeven en hen aangeraden bij Bert de Vries of Enneüs Heerma hun licht op te steken. Dat gingen ze maar eens doen. Lubbers probeerde ook Brinkman zelf ertoe te bewegen te doen wat hij nodig vond. 'Verwijder Frits Wester heeft hij een aantal keren gezegd. Misschien niet eens zozeer omdat hij het zo geweldig oneens was met allerlei campagnedingen, maar vanwege de risico's voor de campagne,' vertelt Brinkman. Lubbers erkent dat volmondig. 'Ikzelf, verschillende mensen, hebben tegen Brinkman gezegd: gooi Frits Wester eruit, hij geeft de verkeerde adviezen.' Brinkman zag de zin niet in van toegeven aan stemmingmakerij. Wester bleef. Wel werd concreet gepraat over de vervanging van Wim van Velzen. Als tegenwicht tegen de vernieuwing met Brinkmans aantreden zou een vaste waarde als nieuwe partijvoorzitter de herkenbaarheid kunnen verzekeren. Daarvoor zou ex-KVP-leider Frans Andriessen worden benaderd.

De vooruitzichten van de economie verslechterden en verzwakten de basis onder het verkiezingsprogram. Het leverde niet genoeg herstel op voor voldoende nieuwe banen en koopkracht. Het verhaal dreigde nog te slap te zijn. Brinkman en Van Velzen kwamen met Jelle Zijlstra, Ruud Lubbers, Bert de Vries, Frans Wolters en de oud-senator en econoom Rijnvos in crisisberaad bijeen en sloegen aan het rekenen. Van de mensen die het program hadden geschreven, werd alleen SER-econoom Kolnaar erbij betrokken. Tot helderheid leidde het niet.

Van Velzen hield zich vooral bezig met de kritiek uit de achterban op een ingreep in het minimumloon. Hij merkte dat dit een open zenuw in de partij raakte. Er werd een compromis voor bedacht. De vraag bleef: hoezo daadkracht en sociaal gezicht, als het program nauwelijks werk zou opleveren en de koopkracht van groepen aan de onderkant er beroerd bleef uitzien? 'Ons program zou goed scoren van 2000 tot 2006, maar niet in 1996. Dat kon natuurlijk niet,' vertelt Van Velzen. 'Het motto van de campagne zou *werk, werk, werk* zijn en ons program zou in 1996 een paar duizend banen opleveren. Ga daar maar eens campagne mee voeren.'

Jos van Gennip zag het met lede ogen aan. De verzwakte positie van zijn Wetenschappelijk Instituut maakte dat het in deze fase geen rol speelde bij het recht sjoeren van de CDA-boodschap. 'Incidenteel slechts zijn mensen van de programcommissie daarbij betrokken. Onze rol bij al die doorberekeningen was zeer beperkt. En als je wordt veroordeeld tot niets doen, geeft dat een mentale distantie. Maar het deed wel pijn om te zien dat een programma dat als toekomstgericht en sociaal bedoeld was, vooral na de aanpassingen op grond van doorberekeningen een sfeer van hardheid ging uitstralen.' Van Gennip zucht: 'Ik heb de weken rond de jaarwisseling gebruikt om me met andere verkiezingen bezig te houden, de grote test voor de democratie in Zuid-Afrika. Samen met de Teldersstichting hebben we de basis gelegd voor de steun van ons land aan de eerste post-apartheidsverkiezingen.' Het rapport dat hij ervoor schreef noemde hij *Hoop heeft zijn prijs*.

De tijd drong. In januari 1994 moesten program, lijst, lijstaanvoerder, thema's, koers en organisatie op orde zijn. Terwijl Lubbers intensiever probeerde in te grijpen en Van Velzen worstelde met het program, kwam eind december via *Vrij Nederland* naar buiten hoe diep de kloof in de CDA-top was. Bert de Vries en de hoog op de CDA-lijst geplaatste staatssecretaris Heerma vielen Brinkman af. Kritiek op zijn stijl was de code. Misprijzend zei De Vries: 'Hij heeft het mondaine milieu leren kennen. Ik ben nooit minister van theater geweest. Hij wel.' De Vries gaf toe dat Brinkman terecht teleurgesteld was over het gebrek aan actie van het kabinet bij de conclusies van de parlementaire enquête naar de sociale zekerheid. Toch liet hij blijken Brinkman eigenlijk niet erg meer te vertrouwen.²²⁴

Dit sloeg in als een bom tijdens het kerstdiner van de CDA-fractie. De sfeer was verpest, Lubbers merkte dat zijn *peptalk* bij het voorgerecht zelfs averechts uitpakte. Na de vervroegde aanwijzing na Bergschenhoek, de waterscheiding, doorzeurende onenigheid over het program en miezerige peilingen (rond veertig zetels) was de kritiek nu een publiek discussiepunt. CDA'ers zien dit als een van de meest schadelijke momenten van deze periode. 'Het was het topje van de ijsberg,' zegt Schinkelshoek.

Bert de Vries zit er nog steeds mee. Hij noemt het een bedrijfsongeval en verweet het zijn interviewers lange tijd. 'Het was geen samenwerking van Enneüs Heerma en mij, maar van een paar journalisten die Elco te pakken wilden nemen en ons daarvoor gebruikten. Het was hun behoefte om te signaleren dat er met Brinkman iets mis was als

lijsttrekker. Ze voelden op hun klompen aan dat ik niet zo gelukkig was met de stijl van Elco. Ik wilde alleen de boodschapper niet zijn. Ik heb een aantal malen op het punt gestaan het interview af te breken.' Niettemin kwam de vernietigende tekst in het weekblad. De Vries bleek bij het autoriseren meer alert op mogelijke onmin met zijn staatssecretaris Jacques Wallage dan op uitspraken over lijsttrekker Brinkman. De Vries noemt het 'een stommeiteit. Ik was toen zo met Wallage bezig dat ik vergeten ben daarop te letten'.

Het blijft eigenaardig: eerst het interview zowat opbreken en dan bij de autorisatie het omstreden deel over het hoofd zien. De Vries: 'Dat is de enige keer dat ik naar buiten toe iets gedaan heb dat afbreuk deed aan de geloofwaardigheid van Elco. Naar binnen toe was bekend dat ik geen supporter was van de nieuwe koers en dat mijn vertrouwen in Elco als lijsttrekker ook niet buitensporig groot was. Maar ik vond dat hij zijn kans moest krijgen. Ik had sterk de neiging te denken: Elco is misschien niet de beste, maar nu de zaak zo gelopen is, moet hij de kans krijgen. Op het laatste moment van paard wisselen leek mij niet verstandig. Bovendien was het eerder gebeurd dat iemand minister-president was geworden over wie velen in de partij aarzelingen hadden: Ruud Lubbers. Dat avontuur was goed afgelopen.'

Nu alle media de *scoop* van *Vrij Nederland* moesten zien te overtreffen, waren alle ogen gericht op het CDA. Van Velzen probeerde wanhopig het verkiezingsprogramma recht te breien. Na contact met Lubbers en Brinkman faxte hij 23 pagina's om de koopkracht-passages erin op te kalefateren. 'Die alternatieven werden gewoon niet opgepakt. Kolnaar had van Elco de opdracht de hand op de knip te houden,' vertelt hij.

Brinkman was in de dagen rond kerst en oud-en-nieuw toch al weinig toegankelijk voor nieuwe wijzigingen. Hij was ontredderd naar de wintersport vertrokken, nadat hij in kennis was gesteld van Lubbers' nieuwste poging de regie in het CDA te herstellen. De premier probeerde de hele campagneleiding te vervangen: Van Velzen zou snel moeten opstappen, Wester moest verdwijnen en er zou één campagne-baas komen. De kandidaat daarvoor was Jan Schinkelshoek. Lubbers bewerkte zijn vroegere perschef en adviseur intensief rond de kerst. Die kapte dit af. Hij was in gesprek met de *Haagsche Courant* over een hoofdredacteurschap. Hij vond omgooien ook geen reële oplossing. 'Het zat al te diep. Het probleem zat niet in de campagneleiding, het probleem is ook nooit Frits Wester geweest. Dat is een onaanvaardbare versimpeling. Het zat structureel fout, dat kon niet gerepareerd worden met een ander etiket.'

Niet alleen de campagnetop zou moeten worden gewisseld. 'Hij vond dat het gezeur over moest zijn. Ik denk eerlijk gezegd dat er nog iets bij zat,' vertelt Brinkman. 'Ineens beseftte hij: donders nog aan toe, ik ga weg. Iedereen heeft recht op zijn eigen gevoelsleven, maar het ging toen wel even om wat je zakelijk behoorde te doen op zo'n moment.' Brinkman kreeg een rijtje varianten voorgelegd. Andriessen bleek Van Velzens stoel niet te willen bekleden en inmiddels had ook vice-voorzitter Tineke Lodders ervoor bedankt. Lubbers stelde daarom iets nieuws voor. 'Ik denk dat je moet overwegen dat ik partijvoorzitter word en Van Velzen opvolg,' zei hij tegen Brinkman. Ook gaf hij aan dat Brinkman beter de eer aan zichzelf kon houden of desnoods andere topkandidaten als co-lijsttrekker moest presenteren. Ook zou Brinkman kunnen afzien van een kandidatuur voor het premierschap en zelf een andere CDA-topper voor die post moeten pousseren. Al had Jan de Koning het ontraden, Lubbers wilde doorzetten.

Brinkman was uit het lood. De Vries en Heerma zaagden misschien alleen maar aan de poten onder zijn troon, Lubbers ging veel verder. 'Deze beweging was al maanden aan de gang. Mensen kwamen wel heel snel in paniekvoetbal terecht. Ik zei steeds: houd nou toch de rijen gesloten.' Hij was onthutst door het irrationele van veel van wat als alternatief over tafel ging. 'Het is toch niet logisch dat je in verkiezings-tijd zegt: ik ben wel nummer 1 van de lijst, maar als kandidaat-premier hebben we meneer Jansen. Er was dulle paniek, vooral onder degenen die vonden dat het CDA hoe dan ook in de regering moest blijven.'

Lubbers kreeg nul op het rekest. Bitter zegt hij: 'Nou dat zag Elco niet zitten. Tegen Luuk van Leeuwen heeft hij gezegd: "Dat kan niet. Je weet hoe Ruud is. Als hij eenmaal partijvoorzitter is, dan gaat hij het minister-presidentschap ook weer doen." Maar dat wilde ik helemaal niet. Wat ik het meest dramatisch vind is dat die variant waar ik zelf niet opgekomen was – ik weet niet meer wie wel – niet doorging. Ik dacht: ik word razendsnel partijvoorzitter, dan had ik de partijkoers bepaald. Dus ook de inhoudelijke koers.' Lubbers zag daarin een analogie met zijn Duitse tegenvoeter. Zoals Helmut Kohl zijn tweede man, fractieleider Wolfgang Schäuble behandelde, zo zou hij nu Brinkman op de juiste plaats houden. De ironie wil dat Kohl Schäuble vier jaar later onverhoeds als opvolger naar voren zou schuiven.

Lubbers had op het eind 'heel aparte ideeën', zegt Piet Steenkamp. 'Hij wilde zelfs partijvoorzitter worden. Ik zei: "Ruud, je bent minister-president, wil je dan aftreden?" "Kohl is het ook," zei hij. "Ja Kohl," zei ik, "maar het is in Nederland nog nooit vertoond dat de mi-

nister-president, die nota bene in een strijd is gewikkeld met zijn eigen lijsttrekker, voorzitter van een partij is." Dat zou hem vroeger nooit zijn gebeurd. Een hoogst intelligente, bijna geniale man, daarmee moet iets fout zijn geweest.' Steenkamp kijkt gekweld en zegt: 'Het was uiteindelijk zijn diepe zorg om het CDA.' Schinkelshoek: 'Lubbers was een politieke binnenvetter. Dat is jarenlang zijn kracht geweest, maar toen werd het zijn zwakte.' Lubbers onderstreept hoe dramatisch hij het vindt dat zijn ingreep afgewezen werd, 'dat Brinkman dit weigerde. Niemand had de moed.'

Voor het begin van de campagne hadden Wester en de zijnen iets fraais in petto. Ze wilden een filmpje vertonen dat Brinkman zou neerzetten als de volgende in de lange, kleurrijke rij van christen-democraten die het land had geleid. Het was pakkend: stabiliteit, daadkracht en zekerheid in mensen zichtbaar. Het filmpje zou beginnen bij Jelle Zijlstra, wie anders. Paus Jelle zou verklaren dat hij Brinkman zijn steun gaf. En hij zou een groen estafettestokje te voorschijn halen en dat aan de volgende oud-premier geven: CDA-veteraan Piet de Jong, de duikbootkapitein met de twinkeling in de ogen. Die zou iets zeggen als: 'Elco Brinkman, die ga ik steunen' en het estafettestokje in de handen van Barend Biesheuvel stoppen. Mooie Barend zou na vergelijkbare woorden het stokje aan Dries van Agt overhandigen. Na enkele ro-coco-speelsigheden zou die het aan Ruud Lubbers geven. Lubbers zou Brinkman dan aanprijzen. Het laatste plaatje zou zijn: Ruud Lubbers drukt Elco Brinkman het estafettestokje in handen. Er werd een stokje groen geverfd en uitgeprobeerd. 'Iedereen deed mee, ze vonden het allemaal prachtig,' zo heet het.

Dries van Agt was vooral verbaasd. 'Ik was totaal verrast. Het was een dringend verzoek, het eerste dat de partij deed sinds 1982. Dat zeg ik ook weer *sine ira et studio*.' Het ging niet door. Lubbers voelde er niets voor en belde Zijlstra en Biesheuvel die zich daarop terugtrokken. Van Agt werd door Lubbers sowieso uitgesloten: 'Die wil ik niet, was zijn reactie,' vertelt Brinkman. 'Vervolgens kwam het argument dat Dries ambtenaar van de EU was, dus niet kon optreden. Onzin natuurlijk. Het was allemaal niet bevorderlijk voor het gevoel: die jongens staan er gezamenlijk voor. Gerrit Braks mocht niet in de boerenstroken optreden, want Piet Bukman kon dat niet hebben. Hans van den Broek kon niet, want die zat in Brussel en mocht dat niet vermenigen. Het is heisa na heisa geweest.'

Brinkman leek verdoofd door alle tegenwerking en reageerde nauwelijks op de panische boodschappen van Van Velzen over het pro-

gram. Wie trachtte hem op te porren, kreeg hoogstens vriendelijke woorden. Toen Wim van de Camp hem rond de kerst naar oud recept van Steenkamp tien geboden stuurde om Brinkman tot daden aan te zetten, schreef deze terug: 'Dank, veel dank intussen. Ik ben overigens al aan de slag op veel van genoemde punten.'²²⁵ Verder contact bleef achterwege.

Ook oud-campagneleider Smits voelde onheil naderen. 'De miscommunicaties tussen Ruud en Elco, het beeld dat het CDA naar buiten bracht – ik heb daarvan gegruwd. Die *NCRV-gids* van kerst 1993, toen ik die opensloeg en Elco zag zitten op een gele bank met Janneke... Als of het premierschap al binnen was. Ik dacht: dat gaat finaal fout. Toen ben ik naar zijn secretaresse toegestapt en heb gezegd dat ik een gesprek met Elco wilde over de campagne. Ik kreeg te horen dat ik niet met hem daarover kon praten. Er waren anderen die de dienst uitmaakten. Ik was bijkans radeloos. Ik heb Willemien van Montfrans gebeld. Toen kreeg ik een gesprek met Cees Bremmer aangeboden. Die zei me: "Ries, je hebt gelijk, maar ze luisteren niet naar me." Ik zei: "Cees, dit betekent dus dat het zo doorgaat?" "Ja," zei hij. 4 januari 1994 om vier uur 's middags. Het was vreselijk.'

Op het partijbureau slingerde het estafettestokje rond. Na een tijdje verdween het in een bureaula.

Noten

- 1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
- 2 Zijlstra, blz. 102
- 3 *De Groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
- 4 Zijlstra, blz. 133
- 5 Idem
- 6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs*. R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
- 7 Formatiedagboeken, blz. 155
- 8 Groei, blz. 32
- 9 Idem, blz. 58
- 10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
- 11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
- 12 Idem, blz. 173
- 13 Groei, blz. 60
- 14 Idem, blz. 59
- 15 Idem, blz. 37
- 16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
- 17 Groei, blz. 62; *CDA Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
- 18 *De Unie waarin we ons thuis voelden*. A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
- 19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
- 20 Groei, blz. 63
- 21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
- 22 Groei, blz. 56 en 62
- 23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
- 24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek*. Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
- 25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
- 26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. Boom, 1995.
- 27 Groei, blz. 42
- 28 Verkuil, blz. 85
- 29 Groei, blz. 161
- 30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

- 31 Idem, blz. 132
- 32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
- 33 Groei, blz. 161
- 34 Idem, blz. 71
- 35 Verkuil, blz. 101
- 36 Idem, blz. 73
- 37 Idem, blz. 115
- 38 Rehwinkel 1991, blz. 153
- 39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
- 40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
- 41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
- 42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
- 43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
- 44 Groei, blz. 95
- 45 Document D 28/74, 12 maart 74
- 46 *Documentatie Verkiezingen* 1974, blz. A2-A3
- 47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
- 48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
- 49 Zijlstra, blz. 242-244
- 50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
- 51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
- 52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
- 53 Groei, blz. 123-24
- 54 Woudschoten, blz. 39-40
- 55 Groei, blz. 123-24
- 56 Groei, blz. 194
- 57 Woudschoten, blz. 97
- 58 Groei, blz. 137
- 59 Groei, blz. 132
- 60 Woudschoten, blz. 107-09
- 61 Woudschoten, blz. 135
- 62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
- 63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, *Rottenbergs Den Uyl-mythe*, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
- 64 Rehwinkel 1991, blz. 116-17 en 119
- 65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
- 66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde Elsevier dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
- 67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
- 68 Joustra 1989, blz. 147
- 69 Groei, blz. 146
- 70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
- 71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; Elsevier, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de duwel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; Trouw, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

- 72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
- 73 Verkuil, blz. 180
- 74 *Trouw*, 26 mei 1977
- 75 *Trouw*, 24 februari 1996
- 76 *Trouw*, 17 februari 1996
- 77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
- 78 *Trouw*, 2 december 1995
- 79 *Trouw*, 25 november 1995
- 80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren verzeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
- 81 Verkuil, blz. 187
- 82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
- 83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
- 84 Groei, blz. 167
- 85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
- 86 Schmidt, blz. 231
- 87 Joustra 1989, blz. 151-52
- 88 Stam, blz. 103-04
- 89 *NRC*, 4 april 1996
- 90 Schmidt, blz. 232
- 91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
- 92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
- 93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
- 94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
- 95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
- 96 Toirkens, blz. 60-63
- 97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
- 98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
- 99 *Trouw*, 25 november 1995
- 100 Joustra 1989, blz. 175
- 101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
- 102 *Trouw*, 25 november 1995
- 103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
- 104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
- 105 Idem, 15 mei 1981
- 106 Idem, 26 mei 1981
- 107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
- 108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
- 109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
- 110 Zijlstra, blz. 247
- 111 Verkuil, blz. 227
- 112 Leerling, blz. 154
- 113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmoil and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13, 14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling, blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994; *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metze, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studie-financieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

- 150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
- 151 *CDActueel*, 30 juni 1984
- 152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
- 153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
- 154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
- 156 NRC, 28 oktober 1985
- 157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
- 158 Idem, 22 april 1986
- 159 Idem, 10 mei 1986
- 160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
- 161 NRC, 22 mei 1986
- 162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
- 163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
- 165 Leerling, blz. 159
- 166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
- 167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
- 168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
- 169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
- 170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
- 171 Stam, blz. 120-21
- 172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
- 173 *Elsevier*, 23 januari 1988
- 174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
- 175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de vvd en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juistere vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
- 176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
- 177 Leerling, blz. 159
- 178 NRC, 6 juni 1988
- 179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
- 180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
- 181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
- 182 Idem, 16 augustus 1989
- 183 NRC, 7 september 1989
- 184 Rehwinkel 1994, blz. 18
- 185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
- 186 Rehwinkel 1994, blz. 115

- 187 NRC, 22 maart 1990
- 188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; NRC, 10 november 1989; H. Teltschik, 329 *Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
- 189 Teltschik, blz. 38
- 190 Idem, blz. 66
- 191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
- 192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
- 193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
- 194 Ornstein, blz. 74
- 195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
- 196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
- 197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
- 198 Ornstein, blz. 134
- 199 Rehwinkel 1991, blz. 147
- 200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
- 201 J. van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
- 202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
- 203 Rehwinkel 1994, blz. 152
- 204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
- 205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
- 206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
- 207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
- 208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
- 209 Brief van A. Zijdeveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
- 210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
- 211 Idem, blz. 250-252
- 212 Idem, blz. 254
- 213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
- 214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
- 215 *Trouw*, 27 december 1995
- 216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
- 217 Rehwinkel 1994, blz. 135
- 218 De Kam, blz. 10-16
- 219 Joustra 1989, blz. 28
- 220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
- 221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
- 222 Rehwinkel 1994, blz. 234
- 223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
- 224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
- 225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
- 226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
- 227 Bremmer, blz. 31
- 228 Idem, blz. 37
- 229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

- 230 Idem, 9 april 1994
- 231 Idem, 16 april 1994
- 232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
- 233 *CD-Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
- 234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
- 235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
- 236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandse Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
- 237 Bremmer, blz. 34
- 238 *de Volkskrant* en *NRC*, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
- 239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waarom dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.